

Tartu Ülikool
Usuteaduskond
Võrdleva usuteaduse õppetool

Ketlin Sirge

Eesti mõisakalmistud

Magistritöö

Teaduslikud juhendajad:

Tarmo Kulmar, *dr theol*, professor

Taavi Pae, PhD

Tartu 2013

SISUKORD

Sissejuhatus	3
1. Kalmistud Eestis 18.-20. sajandil	13
2. Mõisakalmistute rajamise põhjused	19
2.1 Mõisakultuur	19
2.2 Matmiskombestik	22
2.3 Seadusandlus	23
2.4 Kalmistu tähendus	25
2.5 Järeldused	27
3. Mõisakalmistute iseloomustus	29
3.1 Hulk	29
3.2 Paiknemine	32
3.3 Rajamise aeg	34
3.4 Asukoht	36
3.5 Juurdepääs	38
3.6 Üldiseloomustus	40
3.7 Mõisakalmistutele maetud	43
3.8 Kombestik	45
3.9 Kokkuvõte	46
4. Mõisakalmistud 20.-21. sajandil	48
4.1 Muutused 20. sajandil	48
4.2 Mõisakalmistud taasiseseisvunud Eestis	52
4.3 Mõisakalmistute tulevikust	54
4.4 Kokkuvõte	55
5. Mõisakalmistute andmebaas	56
Kokkuvõte	83
Kasutatud allikad ja kirjandus	86
<i>Summary: The manor cemeteries of Estonia</i>	103
Lisad	106

Sissejuhatus

Teema valiku põhjendamine

Käesolev magistritöö käsitleb Eesti mõisakalmistuid. Mõisakalmistu on väike mõisa maa-alal paiknev erakalmistu, kuhu on maetud mõisniku perekonnaliikmed ja lähisugulased. Seda fenomeni on Eesti kultuuri- ja kirikuloos uuritud väga vähe. Eesti mõisate perekonnakalmistute juurde jõudsin huvist Eesti ajaloo, kalmistute ja mõisaturismi vastu.

Turismivaldkonnas jäävad mõisnike perekonnakalmistud oma vähese atraktiivsuse või halva ligipääsetavuse tõttu sageli tähelepanuta. Mõisa või piirkonda tutvustavates raamatutes ja infobrošüürides peatutakse neil pikemalt harva, tavaliselt neid ei mainitagi. Mõisakompleksi juurde püstitatud infotahvlitel mõnikord küll kirjeldatakse erilise kalmistu olemasolu, kuid kuna puuduvad asupaika näitavad kaardid on neid väga keeruline üles leida. Mõisasüdamest enamasti mõnesaja meetri kaugusel asuvate endiste mõisnike kalmistute juurde viitavad harva teeviidad ning sageli on halbade teolude tõttu juurdepääs neile raskendatud. Kalmistutel puuduvad tutvustavad infotahvlid, platsid on sageli hooldamata ja võsastunud.

Eesti ajaloolase Valdo Prausti koostatud „Eesti mõisaportaalis“¹ on mõisate kirjelduse juures mõnikord välja toodud ka mõisakalmistu olemasolu ja selle umbkaudne asukoht. Lisaks on teatud hulk mõisnike kalmistuid tähistatud ka Regio teedeatlases². Need allikad juhatasid mind esimeste mõisakalmistute külastamise juurde.

Soovist selle fenomeniga rohkem tutvuda, asusin otsima sellekohast kirjandust, kuid mõistsin peagi, et antud temavaldkond on Eestis peaaegu täielikult uurimata ning avaldatud materjalid puuduvad. Huvist koguda kokku võimalikult palju informatsiooni, mille abil saaks seletada selle fenomeni tekkimise põhjuseid ning kirjeldada Eesti mõisakalmistute üldist iseloomu, otsustasingi pühendada antud magistritöö mõisnike perekonnakalmistutele.

---

1 Eesti mõisaportaali www.mois.ee (27.04.2013)

2 Regio atlas Eesti teed 1:150 000. Tartu, Regio, 2010.

Teadusvaldkonna mõttes saab kristlikku matmiskombestikku ning kalmistukultuuri pidada kirikuloo osaks, sest kalmistud olid ajaloos enamasti seotud kindla koguduse ja konfessiooniga. Sellegipoolest on surnuaiad kirikuloolistes käsitlustes jäänud enamasti suurema tähelepanuta. Kindlasti kuulub matmiskombestik laiemalt ka võrdleva usundiloo uurimisvaldkonda. Mõisakalmistute fenomen spetsiifilisemalt haakub eesti ajaloo, arheoloogia ja kultuuriloo teemavaldkondadega, mõisakalmistutele rajatud kabelid ja hauamonumendid arhitektuuri- ja kunstiajaloo. Kalmistutega üldisemalt on tegelenud inimgeograafid, surnuaedadega tihedalt seotud pargikultuuriga aga maastikuarhitektid.

Töö eesmärk ja uurimisülesanne

Antud magistritöö eesmärgiks on analüüsida aja- ja kultuuriloolisi protsesse arvesse võttes mõisakalmistute rajamise põhjuseid. Uurimisülesandeks on kirjeldada ja võimalusel põhjendada aspekte, millele pöörati tähelepanu kalmistute rajamise, kujundamise ja kasutamise juures. Töö eesmärgiks on kogutud andmete põhjal luua üldistav pilt Eesti mõisakalmistutest ning kirjeldada sündmusi, mille tulemusena on mõisnike erakalmistud tänaseks halvas seisukorras. Antud magistritöö võiks olla Eestis paiknevate mõisakalmistute andmebaasi loomise eeltöök.

Eesti pärandkultuuri kaardistamise moto on: „Eelmiste põlvkondade tegutsemise jäljed maastikul – see on meie tänane pärandkultuur, oluline osa meie kultuurist, tükike rahvuslikust identiteedist.“³ Eesti mõisakalmistuid võib samuti pidada osaks pärandkultuurist ning need vääriavad säilitamist. Antud magistritöö eesmärgiks muuhulgas juhtida tähelepanu sellele kadumisohus fenomenile Eesti maastikupildis.

---

³ *Pärandkultuur*. Riigimetsa Majandamise Keskuse (RMK) kodulehekül. (08.05.2013)

Uurimismetoodika

Käesoleva magistritöö puhul on tegemist ajaloolis-etnograafilise uurimusega, mille koostamisel on kasutatud kombineeritud metoodikat.

Antud töö käsitleb Eestimaa kubermangus⁴ ja praeguse Eesti Vabariigi piiridesse jääva Liivimaa kubermangu⁵ osas paiknevaid mõisakalmistuid. Erakalmistud olid Eesti mõisakalmistutega sarnasel kujul iseloomulikud tervele baltisaksa kultuuriruumile, sealhulgas ka Liivimaa kubermangu osale, mis täna jääb Läti Vabariigi territooriumile ning Kuramaa kubermangule. Antud töös on uuritavat piirkonda kitsendatud eelkõige töö mahtu silmas pidades, ühtlasi oleks Läti aladel paiknevate mõisakalmistute uurimiseks vajalik läti keele oskus.

Eestis paiknevaid mõisakalmistutega ei ole teaduslikus mõttes palju tegeletud ning seetõttu on nende kohta ka raske materjali leida. Töö koostamisel oli esimeseks ülesandeks koguda kokku teavikud, mis sisaldaksid infot mõisakalmistute ja ajalooajalooperioodi kohta, kui nende rajamine Eestis hoogustus. Erilist tähelepanu osutasin Eesti Ajalooarhiivis Eestimaa üldkasuliku ühingu matriklikomisjoni fondis paiknevatele saksa koguduste ümberkirjutatud surmameetrikatele⁶, mille puhul on tegemist 1930. aastate koostatud Järva-, Lääne-, Viru-, Pärnu-, Saare- ja Viljandimaa ning Tartu ning Narva linna koguduste kirikuraamatute ümberkirjutuste kogumiga⁷, kuhu on üles märgitud antud piirkondades asuvatele kalmistutele maetud sakslaste nimed, tiitlid, sünni- ja surmaaastad jne.

Oluliseks allikaks olid geograaf Taavi Pae ajaloolistelt suuremõõtkavaga topograafilistelt kaartidelt, eelkõige 19.–20. sajandi vahetusel koostatud

---

4 Endine haldusüksus Vene Keisririigis, mis hõlmas tänapäeva Põhja-Eesti. Eestimaa kubermang. – *EE 12. köide: Eesti A–Ü*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 70.

5 Endine haldusüksus Vene Keisririigis, mis hõlmas tänapäeva Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti. Liivimaa. – *EE 12. köide: Eesti A–Ü*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 293.

6 Meetrikaraamat ehk sündide, surmajuhtumite, abiellumiste ja muude perekonnaseisu muutuste registreerimise raamat. Meetrikaraamat. – *EE 12. köide: Eesti A–Ü*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 331.

7 EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f 1674 n2. *Matrikel-Kommission des Estländischen Gemeinnützingen Verbandes*. 1743-1941.

üheverstaselt kaardilt⁸, kogutud andmed, mida täiendasin Maa-ameti Geoportaali kaardiserveri⁹ Pärandkultuuri ja Kultuurimälestiste kaardirakenduste abil.

Eraldi töötasin põhjalikult Muinsuskaitseameti Kultuurimälestiste registri andmebaasiga¹⁰, kuhu on kantud informatsioon kõikide Eestis riikliku kaitse alla võetud mälestiste kohta. Kultuuri- ja ajaloolist taustinfot pakkusid Eesti ajalugu ja mõisakultuuri uurinud ajaloolaste tööd, lisaks paljud koduloolised materjalid.

Toetavaks uurimismeetodiks olid välitööd, mille käigus üritasin kirjeldada mõisakalmistutel säilinut ning talletada nähtut fotode näol.

Uurimusseis

Eesti kalmistute kohta pole seni veel mahukaid ülevaatlikke uurimusi koostatud. Esimeseks sellelaadseks katseks võib julgelt pidada geograaf Taavi Pae Tartu Ülikoolis 2002. aastal kaitstud magistritööd „Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused“, kus on esmakordselt pikemalt peatutud ka Eestis paiknevatel mõisakalmistutel. Antud tööga Pae huvi baltisakslaste perekonnakalmistute vastu ei piirdunud – edasise uurimistöö tulemuste põhjal on avaldatud artiklid „Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis“ ning Helene von Schillinguga kahasse kirjutatud saksakeelne „*Begräbnisplätze estlandischer Güter*“ ja teisi töid.

19.–20. sajandil rajatud Eesti kalmistute kohta, mille hulka kuuluvad ka enamik mõisnike perekonnakalmistutest, on materjali avaldatud vähe. Tunduvalt rohkem on arheoloogide poolt uuritud varasemast ajast, 13.–18. sajandist, pärinevaid kalmistuid. Eriliselt on selle temaga tegelenud arheoloog Heiki Valk, kes on keskendunud peamiselt Lõuna-Eesti külakalmistutele, kuid on põhjalikult käsitlenud ka kirikuaedasid. Lisaks on keskaegseid kirikuaedasid uurinud

---

8 Üheverstane topograafiline kaart oli aastatel 1894–1913 Vene Sõjaväe Topograafide Korpuse koostatud topograafiline kaart, mis oli 1-verstases mõõtkavas (1:42000). Üheverstane topograafiline kaart. – *EE 12. köide: Eesti A–Ü*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 706.

9 Maa-ameti Geoportaal <http://geoportaal.maaamet.ee/> (27.04.2013)

10 Muinsuskaitseameti Kultuurimälestiste riiklik register www.muinas.ee/register (27.04.2013)

silmapaistev baltisaksa ajaloolane Richard Hausmann, arheoloogid Jüri Selirand, Ken Kalling jt.

Kalmistuid on mainitud mitmes teatud kirikut, kogudust või kihelkonda käsitlevas teoses, kuid neis jäävad andmed surnuaedade kohta pigem tagasihoidlikeks. Eesti kirikuid puudutavates ajaloolistes üldteostes on kalmistud jäänud suurema tähelepanuta. Erandiks võib siiski pidada pastor A. W. Hupeli koostatud teost "*Topographische Nachrichten von Lief- und Esthland*", kus surnuaedade kohta on teavet rohkem. Ilmunud on mõned teatud kalmistu ajalugu ja tänapäeva käsitlevad teosed, näiteks H. Salmi „Helme kalmistu“, L. Lõhmuse „Hiiu-Rahu kalmistu“ jne; samuti kindla piirkonna kalmistuid tutvustavad raamatud, näiteks L. Tarangu „Läänemaa kalmistud I“, K. Laane „Tallinna kalmistud“ jne. Kalmistutest on kirjutatud paljudes koduloolistest uurimustes.

Andmeid erinevate koguduste ja kalmistute, sealhulgas ka perekonnakalmistute kohta võib leida koguteosest „Eesti“, mille üld- ja eriosad valmisid Tartumaa (1925), Võrumaa (1926), Setumaa (1928), Pärnumaa (1930), Valgamaa (1932) ja Saaremaa (1934) kohta, Läänemaa (1938) ja Viljandimaa (1939) käsitus jõudis ilmuda vaid üldosana. Koguteose andmed ei ole täielikud, sest näiteks Põhja-Eesti ja Saaremaa kihelkonna kalmistute andmed puuduvad hoopiski.

Eesti mõisatest on erinevaid uurimusi avaldatud palju. Selles vallas on tähtsaim autor kindlasti Valdo Praust, kes on koostanud internetilehekülje „Eesti mõisaportaali“. Nii internetiportaalis kui ka avaldatud raamatutes on autor mõnikord maininud mõisa juurde kuuluvat perekonnakalmistut ja seda ka lühidalt kirjeldanud, kuid põhjalikumalt pole ta mõisakalmistutel peatunud.

Erinevate piirkondade mõisate ülevaateid on koostanud Alo Särg („Järvamaa mõisad ja mõisnikud“; „Tallinna mõisad ja mõisnikud“ jne). Mõisaarhitektuuri on eriti uurinud kunstiajaloolane Juhan Maiste („*Die Gutsarchitektur in Estland um 1800*“; „Eestimaa mõisad“ jne); arhitektuuriajaloolane Ants Hein („Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini“; „Hüljatud mõisad“ jne); etnoloog Gustav Ränk („*Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland. Eine bauhistorische Studie*“); läti ajaloolane Heinz Pirang („*Das baltische Herrenhaus I–III*“). Mõisaparke ja mõisate juurde

püstitatud erinevaid väikevormidega on tegelenud Kreet Sipelgas („Väikevorm mõisamaastikul“; „Romantilise mõisapargi kujundusest Eestis“). Mõisaturismi vallas on ilmunud Ivar Sakki koostatud reisijuht „Eesti mõisad“; Alfred Wellsi „Eestimaa mõisate teejuht. 6 teekonda – 69 mõisat“ jne. Vana-Tartumaa mõisakalmistutest on 2008. aastal uurimusloo „Parunite kalmistuid teavad-tunnevad hästi vaid haurüüstajad ning lõhkujad“ ja teisi artikleid koostanud Postimehe ajakirjanik Vilja Kohler.

Baltisaksa ajaloo uurimisega spetsiifilisemalt on rohkem tegelenud endiste mõisnike järeltulijad, kuid nende poolt enamasti Saksamaal avaldatud kirjandus on sageli emotsionaalse alatooniga. Eesti keeles ilmunud Nils Ungern-Sternbergi, Woldemar Roseni, Eduard Maydelli ja André Stackelbergi „Balti-Saksa ajalugu“; Arved von Taube ja Erik Thomsoni „Baltisakslased“ on selle stiili iseloomulikeks näideteks.

Tähtsamad allikad

Käesolevas magistritöös tuginen juhendaja Taavi Pae 2003. aastal avaldatud mõisakalmistute nimekirjale¹¹. Geograafina on Pae töötanud paljude erinevate kartograafiliste allikatega. Enim andmeid kogus Pae ajaloolistelt topograafilistelt kaartidelt, eelkõige 19.–20. sajandi vahetusel koostatud Vene üheverstaselt kaardilt. Selle kaardi suur mõõtkava on olnud abiks mõisakalmistute, millest on tänaseni väga vähe säilinud, asukoha kindlaks tegemisel. Lisaks kasutas Pae kalmistute nimekirja koostamisel muinsuskaitseinspeksioonist pärit andmeid, mida täiendas kirjandusest, arhiividest, endiste mõisnike järeltulijatelt ning välitöödelt kogutud informatsiooniga. Antud loetelu pean käesoleva töö lähteallikaks. Kuna tegemist on pea 10 aastat tagasi kogutud materjaliga, siis tuli see kriitiliselt üle vaadata ning võimalusel ka kalmistute nimekirja täiendada, sest tänaseks on erinevate allikate, eriti kaartide kättesaadavus tunduvalt paranenud ning nendega töötamine lihtsustunud.

---

¹¹ Pae, Taavi; Schilling, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 31-36.

Oluliseks allikaks oli Maa-ameti Geoportaali kaardiserveris asuv Eesti Pärändkultuuri kaart, mis on RMK poolt läbi viidud pärändkultuuri ulatusliku kaardistamise tulem, ning millele on kantud üle 35 000 Eesti kultuuripärändi objekti. Kogutud info on lisaks kaartidele kantud ka Eesti Looduse Infosüsteemi andmebaasi.¹² Kuna Pärändkultuuri kaart on koostatud peamiselt suulise pärimuse põhjal, siis tuleb sellesse kriitiliselt suhtuda. Samas on kogutud rahvapärimus heaks allikaks tänaseks praktiliselt hävinenud mõisakalmistute asukoha kindlaks tegemiseks või nende kunagise välimuse rekonstrueerimiseks. Lisaks kasutasin töös Maa-ameti Kultuurimälestiste kaarti, kus on ära toodud kõik Muinsuskaitseameti registrisse kantud kaitsealused objektid ja piirkonnad.

Kalmistute kohta on võimalik informatsiooni leida Eesti Ajalooarhiivis (EAA) erinevate usukoguduste fondides, kuid need andmed on sageli lünklikud ja juhuslikud. Erilist tähelepanu vääriwad aga EAA's Eestimaa üldkasuliku ühingu matriklikomisjoni fondis paiknevad saksa koguduste ümberkirjutatud surmameetrikad Lääne-, Viru-, Järva-, Saare-, Pärnu- ja Viljandimaa kirikukihelkondade kohta; Harju-, Tartu- ja Võru maakondade surmameetrikad puuduvad¹³. Nn *Nekropolises* on lisaks kirikuaedadele ja kalmistutele sängitatute kõrval eraldi välja toodud ka perekonnakalmistutele maetute nimed. Antud nimekirjade kaudu on võimalik kindlaks teha mõisakalmistu olemasolu ka kohtades, kus tänaseni ei ole sellest praktiliselt midagi säilinud. Surmameetrikad on tähtsaimaks allikaks perekonnakalmistutele maetud inimeste arvu välja selgitamiseks, sest enamus hauatähiseid on tänaseks hävinud. Lisaks isiku nimele on nendes nimekirjades võimalusel välja toodud ka lahkunu sünni- ning surmaaasta, sünni- ja surmakoht, tiitel, amet, neiuõlvenimi jne. Mõnikord on ära märgitud ka inimese seotus vastava perekonnaga. Näiteks on Viljandimaal, Paistu kihelkonnas, Õisu mõisa omanike von Siversite perekonnakalmistule maetud ka keegi Auguste Johanna Meyer, kelle nime taha on sulgudesse märgitud: „*versprochene Braut d. Friedr. v. Sivers*“¹⁴. Võib oletada, et tegemist oli Friedrich von Siversi mõrsjaga, kes suri enne pulmades toimumist.

---

12 Keskkonnainfo kodulehekülj <http://loodus.keskkonnainfo.ee/> (27.04.2013)

13 Antud magistriltöös on kasutatud 1780ndate aastate haldusreformiga kinnitatud maakondlikku jaotust, mis kehtis Eestis 1910. aastani.

14 Friedrich von Siversi mõrsja.

Saksa koguduste surmameetrikatega tegelemine on suguvõsauurija Fred Pussi¹⁵ jaoks tõstatanud palju küsimusi. Segadust on tekitanud eriti antud nimekirjade koostamise meetod. Võiks oletada, et tegemist on saksa koguduste kirikuraamatutest väljakirjutatud andmetega, kuid nimekirjades leidub ka infot, mida kirikuraamatutesse tavaliselt ei märgitud. Lisaks on surmameetrikatesse jäetud tühje kohti. Arvatakse, et nimekirjade koostajad on peale kirikuraamatute läbitöötamise käinud ka kalmistutel kohapeal. Sellega saab seletada *Nekropolis*esse kantud informatsiooni, mis on olnud kirjas hauakividel, kuid puudub kirikuraamatutes. Nimekirjadesse jäetud lünki võib seostada haudadega, mida ei olnud võimalik kokku viia kirikuraamatu andmetega. Seega on surmameetrikate näol tegemist väga mitmekülgsede materjalidega.

Kultuurimälestiste Riikliku registrisse on kantud kõik muinsuskaitse all olevad perekonnakalmistud või neil leiduvad objektid. Andmebaasi on koondatud mitmesugust informatsiooni, muuhulgas mälestise ja selle asukoha kirjeldus, üldseisund ja hooldusaste, inspekteerimiste tulemused jms. Selle registri andmed osutusid mõisakalmistute uurimisel küllaltki informatiivseteks, kahjuks puudutavad need ainult kaitse all olevaid mõisakalmistuid, mida on mõisnike erakalmistute koguarvust alla poole.

Mõisnike erakalmistuid mainitakse erinevates koduloolistes uurimustes ning ka selleteemalistel kodulehekülgedel, samuti teatud piirkonna turismiinfot edastavatel materjalidel ning internetilehekülgedel. Ehkki sellised andmed on enamasti lünklikud, võivad need sisaldada huvitavat ja mujal mitte kajastatud informatsiooni. Seetõttu on neid antud töö koostamisel võimalusel ka kasutatud.

Heaks taustmaterjaliks olid sarjas „Eesti ajalugu“ ilmunud kogumikud ja Tiit Rosenbergi koostatud „Eesti mõisad“. Kunsti- ning arhitektuuriloolist tausta avas Sirje Helme ja Jaak Kangilaski „Eesti kunsti ajalugu“ ning Juhan Maiste avaldatud tööd.

Lisaks arhiivimaterjalidele ja publitseeritud kirjandusele on täiendavaks allikaks välitöödel kogutud materjal ning selle põhjal tehtud tähelepanekud.

---

15 Pae, Taavi. Suuline teade Ketlin Sirgele 17.01.2013.

Probleemid töö koostamisel

Töö koostamisel ette tulnud raskustest tuleks eriti esile tuua mõisakalmistuid puudutava kirjanduse ja allikate vähesuse ning raskesti leitavuse. Üldiste uurimuste puudumise tõttu tuli iga teadaoleva või arvatava mõisakalmistu kohta eraldi materjali koguda, mis osutus surnuaedade arvu arvesse võttes väga mahukaks tööks. Kuna käesoleva magistritöö eesmärgiks on anda andmebaasi loomise eeltööna ülevaade kõikidest Eesti aladel paiknevatest mõisakalmistutest, siis ei võimalda etteantud töömahud kajastada kalmistuid süvitsi, vaid tuleb piirduda esmase ülevaatega. Kuna uuritav materjal on rikkalik, loodan edaspidi teemaga põhjalikumalt tegeleda.

Antud uurimisala nõuab interdistsiplinaarset lähenemist ning seetõttu on vajalik mitmete valdkondade tundmine. Töö koostamisel jäi vajaka mitmest kitsama erialaga seotud spetsiifilistest teadmistest. Kartograafiliste allikatega töötamisel olid suureks abiks juhendaja Taavi Pae nõuanded. Hauatähiste ja kabelite kirjeldamisel tundsin puudust laialdasematest teadmistest kunstiajaloo ning arhitektuurialastest mõistetest. Samuti oleksid olnud suureks abiks ka põhjalikumad teadmised loodusloost, et mõista paremini kalmistutega tihedalt seotud pargikultuuri ning ära tunda sealseid puid, taimi ning määrata nende vanust.

Mõningaid raskusi tuli ette ka välitöödel. Sageli osutus mõisakalmistute asupaiga kindlaks tegemine ja nende üles leidmine küllaltki keeruliseks ülesandeks, kuna ei olnud võimalik kasutada asukoha määramisel abistavaid tehnilisi vahendeid. Kõrgesse rohtu kasvanud või võsastunud surnuaial oli uurimisandmete kogumine raskendatud.

Töö struktuur

Antud magistritöö on jaotatud viieks peatükiks. Töö esimeses osas annan sissejuhatavalt ülevaate Eesti kalmistute kujunemisloost ja mitmekesisusest ajal, mil rajati mõisakalmistuid. Teine peatükk püüab aja- ja kultuuriloolisi protsesse

arvesse võttes analüüsida mõisakalmistute rajamise põhjuseid. Kolmandas peatükis kirjeldan Eesti mõisakalmistuid 8 alateema lõikes:

- hulk;
- paiknemine;
- rajamise aeg;
- asukoht;
- juurdepääs;
- üldiseloomustus;
- maetud isikud;
- kombestik.

Neljandas peatükis annan ülevaate mõisate ja mõisakalmistute olukorrast 20. sajandi ajaloosündmuste taustal. Viimane peatükk on lühike Eesti mõisakalmistute andmebaas, milles toon eraldi välja iga mõisakalmistu kohta kogutud ajaloolise informatsiooni ning kirjeldan surnuaia hetkeolukorda. Süstematiseeritud andmed on esitatud tabelina.

Konkreetsed uurimusküsimused

Antud magistritöö uurimisküsimusteks on: milline oli Eesti alade 18.–20. sajandi kalmistumaastik? Miks rajasid Eesti- ja Liivimaa mõisnikud perekonnakalmistuid, millised tegurid neid selleks ajendasid? Kui palju mõisakalmistuid Eestisse rajati ja millal, kus need paiknesid ja millised need välja nägid? Keda sinna maeti? Milline on mõisakalmistute hetkeolukord ning millised protsessid ajaloos on olnud selle kujundajateks?

1. Kalmistud Eestis 18.–20. sajandil

Eesti paiknemine erinevate kultuuri- ja võimuruumide kokkupuutekohal on tinginud siinse kalmistukultuuri mitmepalgelisuse. Kalmistute kujunemise juures on rolli mänginud religioon, rahvastiku liikumine, looduslikud olud ning seadusandlus. Järgnevalt annan lühikese ülevaate Eesti kalmistute kujunemisloost ja mitmekesisusest ajal, mil levis mõisakalmistute rajamise komme.

Alates 12. sajandist võib rääkida eestlaste ristiusustamisest, kuid kokkupuuteid kristlusega oli juba ka varasematel aegadel. 13. sajandil hakati Eesti aladele looma kirikukihelkondi, mille keskmeks sai rajatav kihelkonnakirik. Sageli asusid uued pühakojad üksteisest küllaltki kaugel ning seetõttu ehitati ka arvukalt väiksemaid kabeleid.¹⁶ Kihelkonnakirikute rajamise järel hakati kalmistuna kasutama kirikuaedu. Enne muistset vabadusvõitlust maeti Eesti aladel surnuid peamiselt külakalmistutele või pühapaikade lähedusse ning sinna jätkati matmist ka 13.–16. sajandil paralleelselt kirikuaedadega. Eesti aladelt on teateid mittekristlikest matustest isegi veel 19. sajandil.¹⁷ Selle põhjuseks võib pidada kristlike traditsioonide nõrka juurdumist, suuri matusekulusid kui ka kirikuaia kaugust küladest.

Kirikuaiad olid Eesti aladel tähtsaimateks matmispaikadeks kuni 18. sajandi lõpuni. Reeglina on kõikide keskajast pärinevate kihelkonnakirikute aedades olnud surnuaed.¹⁸ Keskaegse kristliku traditsiooni kohaselt oli see ainuvõimalik matmisviis. Kirikuaedadest väljapoole maeti inimesi, keda peeti teatud mõttes mitteväärilisteks – tavaliselt ristimata lapsi ja enesetapjaid. Privilegeeritumaid inimesi maeti aga kirikutesse või kirikupõranda alla. 1692. aasta Rootsi kirikuseadusega oli väljapoole kirikuaeda matmine ametlikult ka keelatud.¹⁹

---

¹⁶ Salo, Vello; Sild, Olaf. *Lühike Eesti kirikulugu*. Tartu, 1995, lk 15.

¹⁷ Seeland, Sergei. *Pärnu-Jaagupi kihelkonna kirikulugu*. Pärnu-Jaagupi, S. Seeland, 2000, lk 228.

¹⁸ Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 14.

¹⁹ Eelnurme, Jaan. *Paide Püha-Risti koguduse minevik. Paide kiriku 150-aasta juubeli väljaanne*. Paide, A.Seidelbergi pärijate trükk, 1936, lk 19.

1772. aastal keelustati Vene keisririigis keisrinna Katariina II ajal kalmistuid puudutava uue seadusega kirikusse ja kirikuaedadesse matmine. Hauakambrid tuli kinni müürida ning perekondadele anti võimalus oma surnud ümber matta. Kalmistuid puudutavate määruste väljaandmise põhjusteks võib pidada seoses rahvaarvu suurenemise ning sanitaaroludega tekkinud probleeme.²⁰ Antud seadusega pandi alus täiest uuele nähtusele eesti maastikul – väljapoole kirikuaedu ning asulapiire rajatavale kihelkonnakalmistute võrgustikule. Eesti- ja Liivimaa kubermanguvalitsused löid vastavad määrused iseseisvalt ja seetõttu on neis sisulisi erinevusi ning ka nende täitmise nõue ühes kubermangus karmim kui teises. Liivimaa kubermanguvalitsuse korraldused olid väga konkreetsed ja nõudsid koheselt kirikuaedadesse ning kirikutesse matmise lõpetamist. Eestimaa kubermangu seadused olid leebemad ning keelasid matta kirikutesse sisse, kuid lubasid endiselt matta kirikuaedadesse.²¹ Mõned kirikuaiad on matmispaigana kasutusel tänapäevani – näiteks Ambla, Kivi-Vigala, Järva-Peetri jne. Peamiselt maeti kirikuaedadesse edasi pigem privilegeeritud inimesi – mõisnikke ja vaimulikkonda – ning vähem lihtrahvast. Erandjuhtudel kasutatakse matmiseks suletud kirikuaedu veel tänapäevalgi. Sellistel juhtudel on tavaliselt tegemist vaimuliku matusega – pastor M. Oviir on sängitatud Viru-Jaagupi kirikuaeda, J. Bärg Juuru kirikuaeda, P. Salveste Järva-Madise kirikuaeda, praost A. Laumets Väike-Maarja kirikuaed jne. Samuti tunneb ajalugu kirikusse matmise keelu kahte erandit – 1846. aastal maeti admiral Adam Johann von Krusenstern tsaar Nikolai I eriloaga Tallinna Toomkirikusse. Tunduvalt hiljem, juba iseseisvas Eestis, maeti 1919. aastal Tallinna Issanda Muutmise Peakirikusse esimene Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku piiskop Platon.

Sageli olid kihelkonnakirikutel lisaks veel abikirikud koos surnuaedadega. Eriti tekkisid need rannikualadele ja saartele – piirkondadesse, millest kihelkonnakirik oli väga kaugel, näiteks Kihnule, Naissaarele, Pranglile. Võis ka juhtuda, et kihelkonnakirik jäi koguduse jaoks liiga kitsaks ning kirikuliste äramahutamiseks ehitatigi abikirik – näiteks Pindi kirik Rõuge kihelkonnas.

---

²⁰ Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 106.

²¹ *Ibid.*, lk 107.

Lisaks katoliiklikele, hiljem luterlikele kirikuaedadele ning kihelkonnakalmistutele, olid oma kalmistud ka muude konfessioonide esindajatel. Suuruselt teise kalmistutüübiga on esindatud õigeusu kalmistud, mis hakkasid Eesti aladel levima pärast Põhjasõda, kui Eesti territoorium läks Vene tsaaririigi koosseisu. Vene riigivõim kindlustas luterlikule kirikule selle senise positsiooni, kuid täielik tegutsemisvabadus anti ka õigeusu kirikule. Õigeusklike hulk kasvas Eesti aladel jõudsasti, eriti vene sõjaväelaste arvel ning vajadus ortodoksi kirikute järele suurenes. Selletõttu võeti üle endised Rootsi väeosade kirikud ning muudeti õigeusu pühakodadeks. Kerkisid mitmed uued kirikud Tallinnasse, Pärnusse, Narva, Kuressaarde, Rāpinasse, Paldiskisse ja Värskasse.²² Kirikuaedadesse või kirikute ligidusse rajati ka kalmistud. Paljudes piirkondades õigeusu kirikut ei olnud ning sellepärast võidi õigeusklikke matta ka teiste konfessioonide kalmistutele. Omaette tüübina on ortodoksi kalmistute hulgas selgelt eristunud setude kalmistud, kelle seas levis õigeusk arvatavalt juba 10.–13. sajandi paiku.

1845.–1848. aastatel toimus Liivimaal peamiselt sotsiaalmajanduslikel põhjustel massiline talupoegade üleminek õigeusku – seda fenomeni teatakse kui usuvahetusliikumist. Kirikuloolase J. Gnadenteichi andmetel oli perioodil 1845–1848 usku vahetanud eestlaste arvuks 65 000.²³ Usuvahetus Eestimaa kubermangus algas tunduvalt tagasihoidlikumas mastaabis 1883. aastal. Kõige suurem oli usuvahetajate arv Läänemaal, kus 1897. aastaks oli 13,2 % elanikest astunud õigeusu kirikusse.²⁴ Usku vahetanud inimesi ei lubatud luterlikele kalmistutele matta ja nii tekkis massiliselt eestlaste ortodoksi surnuaedu, mida kirjanduses sageli eristatakse venelaste ja muude rahvuste õigeusu kalmistutest.²⁵ Surnuaiad rajati reeglina kirikutest eemale, kirikuaedadesse maeti vaid preestrid ning austatud koguduseliikmeid.²⁶

Eraldi kalmistud olid ka vanausulistel, kes 17. sajandi lõpus Vene ortodoksse riigikiriku poolt tagakiusatuna rändasid välja Peipsi läänekaldale.²⁷

---

22 Patriarh Aleksius II. *Õigeusk Eestimaal*. Tallinn, Revelex, 2009, lk 114-115.

23 Gnadenteich, Jaan. *Kodumaa kirikulugu*. Tallinn, Logos, 1995, lk 90.

24 Salo, Vello; Sild, Olaf. *Lühike Eesti kirikulugu*. Tartu, 1995, lk 117.

25 Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 15.

26 *Ibid.*, lk 33.

27 Patriarh Aleksius II. *Õigeusk Eestimaal*. Tallinn, Revelex, 2009, lk 114-115.

Teiseks vanausuliste asunduse tekkimise kohaks oli Alutaguse ümbrus. Hiljem, kui inimesed muutusid liikuvamaks, rajasid vanausulised kalmistud ka linnadesse, kuid liikmeskonna vähesuse tõttu on need küllalt väikesed.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses hakkasid Eesti aladel levima erinevad vabakogoduslikud liikumised, mis samuti olid huvitatud oma kalmistute loomisest – eelkõige olid kalmistute rajajateks baptistid. Vabakogodusliku taustaga on Eestis 12 kalmistut, sageli oli nendeks üks osa suuremast linnakalmistust.²⁸ Surnuaedade rajamise põhjuseks võib pidada vabakogudustesse kuuluvate inimeste luterlikele kalmistutele matmise keelamist luteri pastore poolt.

19. sajandil rajati Tallinna juudi kogudus, kuid ka teistes linnades olid kogukonnad kasvanud ning huvi oma kalmistute vastu suurenenud. Kokku on juudi kalmistu või kalmistuosa asunud kümnes Eesti linnas (Tallinn, Tartu, Narva, Valga, Võru, Viljandi, Pärnu, Rakvere, Haapsalu, Kuressaare). Samuti rajasid surnuaedu moslemi kogukonnad, peamiselt suurema kalmistu ühe osana Tallinnas, Tartus, Võrus, Pärnus ja Narvas.²⁹ Peale reformatsiooni säilisid ka mõned katoliiklaste kalmistud – „Tallinnas oli kuni 20. sajandi keskpaigani katoliiklastel ka oma kalmistu. Praegu on selle asemel park – nn Poola mägi.“³⁰

Lisaks konfessionaalse jaotusega kalmistutele, võisid kalmistud olla seotud ka ühe kindla rahvusega – selle tüübi esindajateks on Lääne-Eestis ja saartel paiknenud rootslaste kalmistud.

Eraldi grupina on esindatud linnakalmistud. Siia kuuluvad linnades paiknevad kalmistud, mis olid tavaliselt jaotatud mitme usugrupi vahel. Eriti saame siinkohal rääkida linnadest, mis ei olnud kihelkonnakeskusteks – Narva, Võru, Kuressaare, Haapsalu ja Tallinn. Suurtest linnadest olid kihelkonnakeskusteks Tartu, Pärnu, Viljandi ja Rakvere ning seal asusid nii maarahva kalmistud kui ka eraldi linnakoguduste surnuaiad.³¹ Linnakalmistute rajamine hoogustus 20. sajandi alguses seoses tööstuse arenguga ning linnade

---

28 Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 40.

29 *Ibid.*, lk 29.

30 *Ibid.*, lk 26.

31 *Ibid.*, lk 42.

kasvamisega, tegemist oli peamiselt luterlaste ja õigeusklike vahel jaotatud kalmistutega.

Seoses 18. sajandi viimasel veerandil jõustunud seadusega tekkis Eesti kalmistumaastikul uus nähtus – erakalmistud. Nende rajajateks olid peamiselt rikkamad mõisnikud, kelle eeskujul hakkasid ka eestlased 19. sajandi lõpus endile perekonnakalmistuid rajama. Teine erakalmistute rajamise periood oli 1930. aastatel. Nii nagu baltisakslaste perekonnakalmistud on seotud ühe mõisa või suguvõsaga, kuuluvad ka eestlaste erakalmistu kindlale majapidamisele või suguseltsile ning paiknevad talu vahetus läheduses.³² Kokku on Eestis 24 sellist perekonnakalmistut, millest peaaegu pooled on endiselt kasutusel.³³ Üks kuulsamaid nendest on Carl Robert Jakobsoni perekonnakalmistu Kurgjal. Erakalmistute rajamise põhjuseks võib pidada prestiiži ja talu jõukust, avaliku kalmistu kaugust, samuti soovi baltisakslaste kombeid jäljendada.

Eesti aladel leidub ka erilisi kalmistuid, mida on raske eelnevate kategooriate alla rühmitada. Nendeks on näiteks surnuaiad, mis asuvad väikesaartel (Mohni, Vilsandi) ning pidalitõbiste matmispaik Saaremaal Viidumäel. Samuti on Eestis hulgaliselt sõjahaudu- ja kalmistuid.

Seoses uute koguduste ja surnuaedade rajamisega ning linnastumisega hakkas kihelkondlik struktuur tasapisi hajuma. 29. oktoobril 1925. aastal võttis Riigikogu vastu „Matmispaikade seaduse“³⁴, millega kuulutati kõik kalmistud avalikeks ning neisse võis edaspidi inimesi matta usutunnistusest sõltumata. Aja jooksul on enamik Eesti surnuaedu kaotanud oma religioonispetsiifilisuse, kuid paljudes kalmistutel võib tänini eristada piirkondi, kuhu on maetud eri konfessioonide esindajaid.

Kokkuvõtteks võib öelda, et ajal, mil mõisnike seas levis erakalmistute rajamise komme, oli kalmistukultuur Eesti aladel küllalt mitmekesine. Osalt mattis kohalik rahvas oma surnuid veel külakalmistutele, kõrvuti olid levinud nii kihelkonnakalmistutesse kui ka kirikuaedadesse matmise kombed. Olulist rolli

---

32 Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 20.

33 Pae, Taavi. Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis. — *Looduskaitsealaseid töid VII*. Koostanud ja toimetanud Jaan Eilart, Jaan Pärn ja Taavi Nuum. Tartu, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, 2003, lk 111.

34 Matmispaikade seadus. *Riigi Teataja* 171\172, 1925, lk 86.

mängisid kalmistute juures eelkõige valitsev võim ja piirkondlikud tavad ning nii konfessionaalne, seisuslik kui ka rahvuslik kuuluvus.

2. Mõisakalmistute rajamise põhjused

Mõisakalmistute rajamise põhjuseks on mitmed ajaloolis-kultuurilised protsessid. Üheks tähtsaimaks erakalmistute levimise eeltingimuseks pean mõisate rikastumist ning nende kujunemist tõelisteks maa-elu keskusteks. Mõisakalmistute rajamist hoogustasid muudatused Vene keisririigi seadusandluses, samuti mitmed erinevad ühiskondlikud protsessid, mille kaudu suhtumine kalmistutesse ja surma muutus. Antud peatükis annan lühikese ülevaate Eesti mõisate kujunemisloost ning mõisakultuurist, aadlike matusekombestikust, uuest kalmistuid ja matmist puudutavast seadusest ning suhtumise muutumisest surma ja kalmistutesse ajal, mil Eesti- ja Liivimaal levis perekonnakalmistute rajamine. Vastavaid arenguid arvesse võttes püüan analüüsida mõisakalmistute loomise põhjuseid.

2.1 Mõisakultuur

17. sajandi lõpus oli Eesti alal umbes 1025 mõisa. Mõisavõrk oli selleks ajaks põhiosas välja kujunenud ning järgnevatel sajanditel enam olulisi muutusi ei toimunud.³⁵ Küll aga puudutasid uuendused mõisate töökorraldust ja ilmestust.

Keskajal kujutas mõis endast tagasihoidlikku asupaika, kus resideerus mõisaomaniku asemik foogt või töödejuhataja kubjas. Mõisnikud ise elasid peamiselt linnades, ordu- või piiskopilossides. Toonane mõisasüda koosnes elumajast, tallist ja rehest. Mõisa peahoone oli lihtne puitmaja, mille püstitamisel toetuti maarahva ehitustraditsioonidele – kasutati raiutud palke; katus valmistati roogudest või õlgedest. Majas elati tagasihoidlikes tingimustes koos teenijatega.³⁶

Alles 18. sajandi lõpus hakkas mõis omandama eksklusiivse härrastekultuuri iseloomu.³⁷ Paljud rootsi ajal riigistatud mõisad olid selleks ajaks

---

³⁵ Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – *Eesti mõisad*. Toim. Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994, lk 12.

³⁶ *Ibid.*, lk 14.

³⁷ Ränk, Gustav. *Vana-Eesti rahvas ja kultuur*. Stockholm, Eesti Raamat, 1949, lk 72.

läinud tagasi erakätesse – 1774. aasta adramaarevisjoni ajaks oli Eestimaa kubermangus riigi omandis vaid 11 mõisa.³⁸

18. sajandil mindi naturaalmajanduselt üle rahamajandusele ning eeskätt suunitleti kauba tootmisele. Peamiseks tulullikaks sai piiritusetööstus. Tootmise efektiivsemaks muutumise läbi suurenesid ka tulud ning kasum investeeriti eelkõige mõisate arendamisse. Eestimaal võime juba 18. sajandi teisel poolel rääkida ehitusbuumist, Liivimaal hoogustus mõisasüdamete väljaehitamine 19. sajandil.³⁹ Mõisnikud veetsid järjest rohkem aega maal, enamasti kolisid mõisa ka nende perekonnaliikmed ja lähimad sugulased. Mõisaelanike arv kasvas ka suure hulga teenijate arvel.⁴⁰ Mõisad kujunesid tähtsateks majandus- ja kultuurielu keskusteks. Kunstiajaloolane Juhan Maiste kirjutab raamatus „Eesti mõisad“: „koos majanduslike võimaluste avarumisega kasvas aadli luksusejanu ja kunstimetseenlus. See on aeg, mil kaasaegsete sõnade kohaselt kõik elustus ja puhkes õitsele⁴¹“.

Mõisasüdametesse kerkisid esinduslikud peahooned koos rohkete kõrval- ja majandushoonetega. Härrastemajadesse rajati uhked esindusruumid, suured saalid ning vestibüülid.⁴² Kasvas tunduvalt ka eluruumide hulk. Mõisaõu laienes ning majandushoonete arv võis kerkida juba üle kahekümne.⁴³ Traditsiooniliste ehitiste kõrvale rajati ka täiesti uusi, seni mitte väga levinud hooneid – saekaatreid, meiereisid, moonamaju mõisatöölilistele jne.⁴⁴ Ajaloolane Valdo Praust nimetab 19. sajandi teist poolt koguni kõrvalhoonete ehitusbuumi ajaks.⁴⁵ Oma osa oli siin ka mõisate omavahelisel konkureerimisel, naabritest püüti olla edumeelsemad. Asjaolu, et mõisad üksteiselt eeskujuga võtsid, ei ole ajaloos

---

38 Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – *Eesti mõisad*. Toim. Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994, lk 14.

39 *Ibid.*, lk 28-29.

40 *Ibid.*, lk 30-31.

41 Maiste, Juhan. *Eestimaa mõisad = Manorial architecture in Estonia = Gutsarchitektur in Estland*. Tallinn, Kunst, 1996, lk 150.

42 Maiste, Juhan. 18. sajandi mõisamaja tüübist Eestis. – *Eesti arhitektuuri ajaloo küsimusi : Arhitektuuriajaloo sektsiooni I sügisseminar, Tallinn, 13.-14. okt. 1981. a.* Tallinn, Eesti NSV Ehituskomitee, 1981, lk 71-80.

43 Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – *Eesti mõisad*. Toim. Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994, lk 30.

44 Maiste, Juhan. Tööstusotstarbelised ehitised Eesti mõisarahitektuuris. – *Ehitus ja Arhitektuur*, nr 2, 1982, lk 27–32.

45 Praust, Valdo. *Harjumaa mõisad*. Tallinn, Tänapäev, 2005, lk 26.

haruldane. Näiteks hoogustus 17. sajandi teisel poolel kõrvalmõisate ehitamine ning üksteist üle trumbates rajati neid kohati ka ebasobivatesse kohtadesse.⁴⁶

Härrastemaja ümber kujundati park, tavaliselt sümmeetrilise prantsusepärase regulaarpargina. Hiljem muutus pargi planeering vabamaks. Mõisatesse ilmusid inglise vabakujundusliku pargiarhitektuuri mõjud. Mõisasüda laienes, piirded kadusid, sageli kasvas park üle metsaks. Kaevati tiike ja kraave ning nende juurde rajati sildu ja terrasse. Pargiservale kujundati mõnikord ka mõisakalmistu. Hoogustus erinevate väikevormide rajamine – püstitati aiapaviljone, kabeleid, paadimajakesi, mängumajasid lastele, purskkaeve, uhkeid aiatoole ja -laudu, mälestusmärke jne. Levis parkidesse skulptuuride ja monumentide tellimine.⁴⁷ Mõisakompleksi kuuluvate hoonete, pargi ja erinevate väikevormide suursugusus ning moodsus said olulisteks mõisniku rikkuse ja edumeelsuse näitajateks.

Eesti alal paiknenud mõisatele on iseloomulik erinevate stiilide kasutamise rohkus. Mõisad erinesid üksteisest märgatavalt sõltuvalt geograafilisest asupaigast, looduslikust asendist, omaniku maitsest, ehitusstiilidest- ja meistritest. Eesti- ja Liivimaa mõisnikele oli peamiseks eeskujuks saksa ehituskunst Lääne-Euroopas moes olnud barokk- ning klassitsistliku stiili kujul. Sidemete tugevnemisel Peterburi ja Moskvaga hakkas 19. sajandil olulist mõju avaldama ka vene arhitektuuritraditsioon.⁴⁸ 19. sajandi keskpaigast alates lähtuti eelkõige historistlikest stiilidest, hiljem modernstiilist. Arhitektuuriajaloolase Juhan Maiste sõnul võib täheldada mõisaarhitektuuri rühmitumist kubermangude ning isegi kitsamate alade piires.⁴⁹ Selle põhjal võib teha järelduse, et mõisnikele andsid väga palju eeskujut just naabermajapidamised.

19. sajandiks oli mõis kujunenud tõeliseks maaelu keskuseks. Mõisa jõukuse kasvamisega suurenesid ka võimalused mõisakomplekside laiendamiseks. Eelkõige saksa, kuid ka vene arhitektuuritraditsioonide eeskujul hoogustus uhkete peahoonete ning paljude kõrval- ja abihoonete ehitamine. Pargikultuuri levikuga

---

46 Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – *Eesti mõisad*. Toim. Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994, lk 11.

47 Maiste, Juhan. *Eestimaa mõisad = Manorial architecture in Estonia = Gutsarchitektur in Estland*. Tallinn, Kunst, 1996, lk 109.

48 *Ibid.*, lk 237.

49 *Ibid.*, lk 15.

hoogustus mitmete väikevormide rajamine, milleks tihti olid pargitemplid või perekonna matusekabelid. Esindusliku mõisasüdame väljaehitamisel sai oluliseks moodsus ning paljuski ka konkurents naabermõisnikega.

2.2 Matmiskombestik

Kalmistu on koht, kus on konstrueeritud ühe kogukonna sotsiaalne ajalugu. Nii väljendab ka baltisakslaste matusekultuur inimeste ühiskondlikku positsiooni ning kultuuritausta. Hierarhiat maises elus püüti demonstreerida ka peale surma. Võib öelda, et Eesti- ja Liivimaa mõisnike matusekultuur seotud seisuslikkuse, jõukuse ja religioonile vastavate uskumuste spetsiifikaga.

Baltisakslaste matmiskombestik oli enne 18. sajandi lõppu vastavuses traditsiooniliste kiriklike tavadega. Surnud maeti peamiselt kirikuaedadesse või kirikutesse sisse. Matus pidi toimuma kristliku kombe kohaselt pühitsetud mulda. Eliidi privileegiks oli saada maetud kirikusse, kuid ka kirikuaias olid teatud piirkonnad matmispaikadena enam hinnatud kui teised. Lisaks esteetilistele väärtustele mängisid hauaplatside juures rolli ka nende asukoht kiriku ja kiriku altariosa suhtes. Matmispaiga hinnalisust tõstis paiknemine kirikumüüri ligiduses, eriti väärtuslikud olid maalapid kiriku räästa all. Usuti, et sinna kukkuv vihmavesi muutub mööda kiriku katust voolates pühitsetud veeks ning annab hauale seeläbi lisaväärtust. Matmist kiriku ida- ja lõunaküljele peeti paremaks kui lääne- ja põhjapoolsetesse kirikuaia osadesse.⁵⁰ Kiriku sees tõstis hauakoha väärtust paiknemine altari suhtes – mida lähemale altarile, seda hinnatum oli matmispaik. Usuti, et hauakoha auskoht kindlustab inimesele hea positsiooni teispoelses elus.

Parema hauaplatsi eest tuli mõistagi ka rohkem maksta. Seetõttu maeti altari lähedusse peamiselt kirikutegelasi, kohalike valitsejaid ning rikkamaid inimesi. Hinnaliste hauaplatside järele oli suur nõudlus ja neid müüdi vajadusel edasi. Taaskasutati ka hauaplaate, mis uue omaniku soovi järgi ümber tahuti. 15. sajandil hakkasid levima rikkalikult kaunistatud surnuriided, sageses matmine

---

⁵⁰ Valk, Heiki. *Rural cemeteries of Southern Estonia 1225-1800 AD*. Visby-Tartu, 2001, lk 19.

ehetes.⁵¹ Hauad kaunistati uhkete tahatud hauakivide ja -monumentidega. Suursuguse matusekoha iseloomulik näide on Rootsi väejuhi Pontus de la Gardie haud Tallinna toomkirikus, mida kunstiajaloolane Jaak Kangilaski on kirjeldanud järgnevalt: „pidulikku ja elegantset kompositsiooni täiendavad allegoorilised figuurid, leegitsevad urnid sarkofaagi nurkadel ja ornamentika.“⁵² Hauatähised väljendasid selgelt, millist ühiskondlikku positsiooni lahkunu omas, eriti kehtib see 18.–19. sajandist ja 20. sajandi algusest pärit matuste kohta.⁵³

Matmiskultuuri juures mängis seega väga tähtsat rolli seisuslikkus. Erinevatel positsioonidel inimesi ei sängitatud vahel isegi mitte samale surnuaiale, näiteks maeti Tallinnas vaesed linnamüürist väljapoole Barbara ja Gertrudi kalmistutele⁵⁴. Kihelkonnakalmistute loomisega seisustevaheline terav eristus muutus, mis ei olnud ilmselt paljudele baltisakslastele, kes pidasid eestlasi endistviisi „alamaks tõuks“⁵⁵, meelepärane.

Aadli matusekultuuri juures oli oluliseks teatav eksklusiivsus. Hauatähised uhkete monumentide ja mausoleumide⁵⁶ näol esindasid lahkunu rikkust ja positsiooni ühiskonnas. Peamiseks erakalmistute rajamise põhjuseks pean jõukamate mõisnike soovi pärast kirikutesse matmise keelustamist säilitada senine privileeeritus, mida võimaldas erilise matusepaiga omamine.

2.3 Seadusandlus

Eesti- ja Liivimaa kalmistukultuuri muutis märgatavalt Vene Keisririigis kehtestatud seadus, mis keelas kirikutesse ja kirikuaedadesse matmise.

18.–19. sajandil jõustusid paljudes Euroopa riikides seadused, mis reguleerisid kalmistutega seonduvat. Pariisis nõuti uute surnuaedade rajamist

---

51 Mänd, Anu; Põldsam-Jürjo, Inna; Russow, Erki. Linnakultuur. – *Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg*. Koostanud ja toimetanud Anti Selart. Tartu, Tartu Ülikool, 2012, lk 379.

52 Helme, Sirje; Kangilaski Jaak. *Lühike Eesti kunsti ajalugu*. Tallinn, Kunst, 1999, lk 43.

53 Tarang, Lembitu. *Läänemaa kalmistud. I, Üldosa. Kullamaa kihelkonna kalmistud*. Kullamaa, Kullamaa Kihelkonnamuuseum, 2011, lk 5.

54 Mänd, Anu; Põldsam-Jürjo, Inna; Russow, Erki. Linnakultuur. – *Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg*. Koostanud ja toimetanud Anti Selart. Tartu, Tartu Ülikool, 2012, lk 379.

55 Karjahärm, Toomas. Saksa-eesti vahekord. – *Eesti ajalugu. V, Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. Tegevtoimetajad: Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2010, lk 352.

56 *Mausoleum - monumentaalne haudehitis*. Eesti Entsüklopeedia veebiväljanne. (06.04.2013)

kesklinnast väljapoole ja vanade kalmistute sulgemist, Hispaanias ja Rootsis kirjutasid kuningad alla seadustele, mis soodustasid linnapiiridest väljapoole matmist, Ungaris keelati kirikuaedadesse matmine 1784. aastal.⁵⁷ Vene keisririigis viidi vastav seadus sisse 19. mail 1772. aastal, mis 19. detsembril 1772. aastal välja antud Valitseva Senati ukaasiga laienes ka Läänemere kubermangudele.⁵⁸

Eestimaa kubermangus anti 14. märtsil 1773. aastal keisrinna Katariina II ukaasi põhjal välja määrus, mis kehtestas:

- laipu ei tohi kirikusse matta;
- kui kalmistu on küladest või majades ümbritsetud, tuleb väljapoole neid elamiskohti vähemalt 300 sülla (ca 639 m) kaugusele rajada eraldi kalmistu, mis tuleb tarastada nii, et õhk vabalt läbi käiks;
- matmiskohad kirikus on lubatud üle viia kirikuaedadesse või rajatavatele kalmistutele;
- kirikus asuvad matmiskohad tuleb kinni müürida.⁵⁹

Liivimaa kindralkuberner andis kalmistuid puudutava määruse välja 23. veebruaril 1773. aastal. Üldjoontes sarnanes see Eestimaa kubermangus koostatuga. Erinevused ilmnesid aga vastavate ettekirjutuste tõlgendamisel ja nõuetekohase täitmise kontrollimisel. Nimelt määrati Liivimaa kubermangus kalmistuid puudutavate seaduste eiramise korral märgatavalt karmimaid karistusi kui Eestimaa kubermangus. Sisse seati ka kontrollmehhanism, mida teostasid ohvitserid.⁶⁰ Seaduse erineva tõlgendamise tulemusena lõpetati Liivimaa kubermangus kirikuaedadesse matmine peaaegu täielikult. Eestimaa kubermangus keelati vaid kirikutesse matmine ja sellepärast jätkati paljudes kohtades endiselt kirikuaedade kasutamist matmispaigana, ruumipuudusel neid lihtsalt laiendati.

Uued seadused muutsid kas osaliselt või kardinaalselt piirkonna seniseid traditsioone. Täiesti uue nähtusena tekkisid maastikupilti kihelkonnakalmistud, mis rajati seadusele vastavalt väljapoole asulapiire. Kirikutes matusekohti omanud perekondadele pakuti võimalust oma surnud ümber matta, seejärel müüriti hauad

---

⁵⁷ Rugg, Julie. A few remarks on modern sepulture: current trends and new directions in cemetery research. *Mortality*, nr 3, 1998, lk 111-129.

⁵⁸ Полное собрание законовъ Россійской Имперіи 1770-1774, Том XIX, 1830.

⁵⁹ Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 21.

⁶⁰ *Ibid.*

kinni.⁶¹ Paljud aadlikud rajasid seepeale sarnaselt lihtrahvale oma perekonna hauaplatsid kihelkonnakalmistutele. Aadlike ja maarahva haudade vahele piiri ei tõmmatud, kuid tavaliselt koondusid aadlike hauaplatsid ühte kindlasse piirkonda, peamiselt matusekabeli ümbrusesse. Tänapäeval on veel selgelt näha, kuhu sakslased ja jõukam rahvas maetud on. Enamasti annavad sellest märku klassitsismiajastul populaarseks saanud perekonnakabelid ja mausoleumid⁶² või lihtsalt esinduslikumad hauatähised. Piirkondades, kus Katariina II seadust leebemalt tõlgendati, jätkati matmist kirikuaedadesse ning aadlikud kolisid oma kirikusisesed hauaplatsid ümber kirikuaeda.⁶³ Uue fenomenina tekkis aga mõisate ligidusse erakalmistute rajamise komme.

Linnakogudustel tuli samuti rajada uued surnuaiad väljapoole asulapiire. Aja jooksul on linna ääres lähestikku paiknenud eri koguste matusepaigad kasvanud kokku üheks kalmistuks. Saksa kogudused rajasid samuti endale surnuaiad, mis võisid olla osaks suuremast kalmistust (Tartu Raadi kalmistu) või paikneda ka täiesti iseseisvatena (Põltsamaa saksa kalmistu).

18. sajandi lõpu Vene keisririigi seadusandlus mõjutas otseselt ka Balti kubermangude kalmistukultuuri. Traditsioonilised matusekohad suleti piirkonniti kas osaliselt või täielikult ja surnuid tuli hakata matma uutele kalmistutele. Eriti teravalt puudutas uus seadus aadelkonda, kes pidi loobuma eksklusiivsetest hauakambritest kiriku sees. See oli mõisakalmistute rajamise üheks oluliseks ajendeid.

2.4 Kalmistu tähendus

Matmiskultuuri kujundavad vastavale ajaperioodile iseloomulik suhtumine surma ja kalmistutesse ning ühiskonnas valitsev mõttelaad, mille märksõnadeks olid 18. sajandil protestantlik maailmapilt, valgustusajastu vaim, kirikuvõimu nõrgenemine ja sekulariseerumine. Surmaga seonduv muutus vähem religiooni-

---

61 Pae, Taavi; Schilling, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 31.

62 Helme, Sirje; Kangilaski Jaak. *Lühike Eesti kunsti ajalugu*. Tallinn, Kunst, 1999, lk 60.

63 Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 21.

ning rohkem erasfääri kuuluvaks, samuti andsid teoloogiliste küsimuste kõrval enam tooni surnuaedadega seotud praktilised probleemid.

Valgustuslikud ideed jõudsid Baltikumi 18. sajandil protestantistliku Saksamaa kaudu, seda eriti teoloogilise ratsionalismi vormis. Protestantliku kiriku rüpes kujunenud teoloogiline ratsionalism ei olnud otseselt suunatud kiriku vastu, kuid soodustas vaimuelu ilmalikustumist. Ratsionalistid pöörasid rohkem tähelepanu maisele elule ning viitasid sellele, et inimene peab oskama elada nii, et see oleks nauditav.⁶⁴ Järjest vähem rõhutati surmajärgse elu tähtsust, millel seni oli asunud kiriku õpetuse rõhuasetus. Protestantlike tõekspidamiste ja valgustusajastu ideede levimisega kaotasid vaimulikud senise tähtsuse surnute hingede eest hingepalvete ning missade pidamisel.⁶⁵ Kinnistus arusaam, et peale inimese surma ei saa keegi enam tema hinge saatust teispoolsuses mõjutada, isegi mitte hauaplatsi asukoha ja uhkete hauamonumentide abil. Surnuaiast sai pigem lahkunu maise elu mälestamise paik.

18. sajandi lõpus väljub kalmistu kirikust ja mitmel pool ka kirikuaiast. Ratsionalismi ideede mõjul hakati ka kirikuhooneid moderniseerima. Muuhulgas eemaldati kirikutest keskaegsed hauakivid.⁶⁶ Uued kihelkonnakalmistud rajati väljapoole asulapiire, tavaliselt kirikust kaugele. Kirik ja kirikuaed hakkasid kalmistu tähenduses oma olulisust kaotama.

Mitmesuguste probleemidega (ruumipuudus kirikuaedades, keset asulat paiknevate surnuaedade ja haiguste leviku omavaheline seostamine, kalmistute halb piiratus, mis võimaldas mets- ja koduloomadel maetud surnukehi üles kaevata) tegelemise kaudu hakati surnuaedadesse suhtuma eelkõige kui millessegi praktilisse.⁶⁷

Eelnevalt kirjeldatud protsesside tulemusena kalmistu senine traditsiooniline tähendus muutus ning see soodustas ka mõisakalmistute rajamist,

---

⁶⁴ Laur, Mati. Valgustus ja teoloogiline ratsionalism. – *Eesti ajalugu. IV, Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*. Tegevtoimetaja Mati Laur ; peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2003, lk 238-239.

⁶⁵ Mänd, Anu; Põldsam-Jürjo, Inna; Russow, Erki. Linnakultuur. – *Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg*. Koostanud ja toimetanud Anti Selart. Tartu, Tartu Ülikool, 2012, lk 380.

⁶⁶ Laur, Mati. Valgustus ja teoloogiline ratsionalism. – *Eesti ajalugu. IV, Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*. Tegevtoimetaja Mati Laur ; peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2003, lk 239.

⁶⁷ Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 20.

mille juures mängisid rolli just praktilised küsimused ning isiklikud põhjused. rajamist. Esiteks oli erakalmistute levik ilmselt seotud mugavusega, sest mõisamaal paiknevaid haudu oli lihtsam külastada ja hooldada kui kaugel kihelkonnakalmistul asuvat platsi. Teiseks rajati mõisakalmistuid kindlasti ka emotsionaalsetel põhjustel. Teadaolevalt loodi mõned matusepaigad just nendesse paikadesse, mida seostati eriliselt lahkunuga. Näiteks rajati Jõgeveste mõisniku Michael Barclay de Tolly mausoleum väidetavalt sinna, kus vürst tavatsenud jalutamas käia⁶⁸. Kalmistu rajamise põhjuseks võis olla inimese kindel soov saada maetud armastatud mõisa lähedusse ning kalmistu võidi rajada esimest matusest aastaid varem (Mäetaguse, Vana-Vändra mõis). Sageli maeti perekonnakalmistule esimesena just armastatud abikaasa (Mustamäe kõrvalmõis) või lapsed (Uue-Saaluse mõis), peegeldab soovi inimesega ka peale tema surma lähedast suhet hoida.

18. sajandi lõpus kaotavad kiriku hoone ja kirikuaed oma senise eksklusiivsuse tähenduse kalmistuna. Mitmesuguste ühiskondlike protsesside tulemusena hakati matusepaiku seostama pigem inimese maise elu mälestamisega kui teoloogiliste küsimustega teispoolsest. See oli soodsaks pinnaseks mõisakalmistute, mille puhul olid matmispaiga eksklusiivsusele lisaks olulised selle praktilisus ja emotsionaalne tähendus

2.5 Järeldused

19. sajandiks oli mõis Eesti- ja Liivimaal muutunud tõeliseks maaelu keskuseks, kus tooni andsid Saksamaalt ja Venemaalt ülevõetud uued ehitustraditsioonid, inglise pargikultuur ja kõik moodne. Kokku ei hoitud mõisasüdamete laiendamise ega uute hoonete rajamise pealt. Samal ajal viidi Vene keisririigis sisse uus kalmistuid puudutav seadus, millega piirati aadli senist privileegeritust matusepaiga valimisel. Inimeste suhtumine surma ja kalmistutesse muutus protestantliku maailmapildi, valgustusajastu vaimu, kirikuvõimu

---

⁶⁸ *Jõgeveste küla*. Portaal eestigiid.ee. (02.05.2013)

nõrgenemise ja surnuaedadega seotud argiste probleemide mõjul rohkem praktiliseks ning vähem religioosseks.

Need aja-ja kultuuriloolised protsessid olid eelduseks perekonnakalmistute rajamise idee tekkimisele. Võib väita, et mõisakalmistute rajamise põhjused Eesti- ja Liivimaal on järgnevad:

- mõisnike rikastumine ning rahaliste võimaluste tekkimine mõisakompleksi laiendamiseks ja arendamiseks;
- arhitektuurstiilide levimine, mida iseloomustas väikevormide rohkus;
- pargikultuuri areng;
- prestiiž ja soov teisi mõisnike üle trumbata;
- aadli eksklusiivsed matmistraditsioonid;
- keisririigi seadusandlus;
- uute mõtteviiside levimine, mis kujundasid suhtumist surma ja teispoolsusesse;
- kalmistu idee muutumine.

3. Mõisakalmistute iseloomustus

3.1 Hulk

Eesti aladel paiknenud kalmistutest puudub täpne ülevaade ning sellepärast ei ole teada, kui palju surnuaedu, sealhulgas mõisakalmistuid, kunagi Eestis paiknenud on. Antud töös toodud mõisakalmistute arv esindab uurimustöö hetkeseisu ega ole arvatavasti lõplik.

Mõisnike erakalmistute hulga kindlaks tegemise muudab raskeks asjaolu, et tänapäevaks on paljud juba väga lagunenud ja neist ei ole looduses enam erilist märki. Tihti on kalmistust järel üksnes vanad puud või eriline taimestik ja nende kunagisest välimusest saab informatsiooni vaid rahvapärимuse kaudu. Eesti Ajalooarhiivis paiknevad saksa koguduste surmameetrikad ei sisalda andmeid kõikide maakondade kohta, samuti võib andmetes esineda vigu. Kartograafiline materjal on seotud teatud kindla ajahetkega ning mõned erakalmistud võisid nendel jääda hoopis märkimata. Niisiis võib oletada, et Eestis on paiknenud rohkem mõisakalmistuid, kui antud töös välja toodud on. Seda kinnitab ka asjaolu, et mõisakalmistuid uurides suutsin täiendada geograaf Taavi Pae 2004. aastal avaldatud kalmistute nimekirja, kuhu oli kantud 105 Eesti aladel paiknenud mõisakalmistut – Liivimaa kubermangus 67 ja Eestimaa kubermangus 38 – seitsme surnuaiaga: Abja, Albu, Aru, Karksi, Piibe, Tahkuranna ja Viimsi mõisate kalmistutega.

Allikad, mis võiksid mõisakalmistu olemasolule viidata, on väga erinevaid ning neis sisalduv info juhuslik. Abja kalmistut mainib Ants Hein raamatus „Viljandimaa kalmistud⁶⁹“ ning seda kinnitab ka sissekanne *Nekropolis*es. Albu⁷⁰, Aru⁷¹ ja Piibe⁷² mõisate surnuaedadele viitavad Pärändikultuuri kaardile kantud märged. Karksi kabeli juurde sattusin Karksi linnusevaremeid külastades, kabeli kasutamist kalmistuna kinnitab *Nekropolis*. Viimsi mõisnike von Buxhövdenite

---

⁶⁹ Hein, Ants. *Viljandimaa mõisad*. Tallinn, Hattorpe, 1999, lk 30-31.

⁷⁰ *Pärändikultuuri objekt: Kabelimägi*. Keskkonnainfo kodulehekül. (03.05.2013)

⁷¹ *Pärändikultuuri objekt: Aru mõisnike von zur Mühlenite matmispaik*. Keskkonnainfo kodulehekül. (06.05.2013)

⁷² *Pärändikultuuri objekt: Toodamägi*. Keskkonnainfo kodulehekül. (03.05.2013)

perekonnakalmistu olemasolu ei ole surmameetrikate põhjal võimalik tõestada, kuid sellele viitavad nii ajaloolane Karl Laane⁷³ kui ka Kultuurimälestiste riiklik register⁷⁴. Tahkuranna mõisniku hauale juhatas Eevi Valleku koostatud ajaloovihik „Tahkuranna mõisast ajaloo allikate valgusel“⁷⁵ ning sissekanne *Nekropolis*es.

Mõisakalmistute nimekirja koostamist raskendab asjaolu, et teatud juhtudel on keeruline kindlaks teha, kas mõnda kabelit, surnuaeda üldse saab mõisakalmistuks pidada. Näiteks asuvad nii Virumaal Aa mõisas kui ka Käsmu poolsaarel kabelid, mida võiks samuti hauakabeliteks pidada. Kuid kuna Aa mõisakabelisse või selle ümbrusesse ei ole teadaolevalt kunagi kedagi maetud, siis ei saa seda mõisakalmistute nimekirja kanda. Dellingshausenite kabel Käsmus on ehitatud küll matusekabeliks, kuid seda pole sellel otstarbel kasutatud ning seetõttu jääb ka see nimekirjast välja. Samuti on oluline välja selgitada, kas kalmistu puhul on tegemist mõisa erakalmistuga või kohaliku saksa koguduse matmispaigaga. Kuna antud kalmistutüübid võivad olla väga sarnased, siis on neil raske vahet teha. Sellepärast jäi Taavi Pae poolt 2004. aasta mõisakalmistute nimekirja kantud Põltsamaa lossi kalmistu, mille puhul on minu arvates tegelikult tegemist saksa pihtkonna kalmistuga, käesolevast tööst välja.

Niisiis võib tõdeda, et Eesti aladel paiknenud mõisakalmistute kindlaks tegemine on küllalt keeruline ja mitmetahuline protsess. Antud hetkel on teada 110 Eestis paiknevat mõisakalmistut – Liivimaa kubermangus 69 ja Eestimaa kubermangus 41.

Tavaliselt kuulus mõisa juurde üks perekonnakalmistu, kuid on ka erandeid. Näiteks kuulus Väimela mõis Võrumaal kuni 1870. aastani von Richterite aadlisuguvõsale, kellel oli mõisast 4-5 km Võru suunas Kõrgemäel oma kalmistu⁷⁶. Mõisa ostnud von Loewenid rajasid aga uue kalmistu „Matussaare“ Alajärve äärde.⁷⁷ Velise mõis Läänemaal oli 19. sajandil pikalt von Wetter-Rosenthalide, hiljem aga von Maydellide valduses. Mõlemad omanikud rajasid

---

73 Laane, Karl. *Tallinna kalmistud*. Tallinn, Maalehe Raamat, 2002, lk 69.

74 *Mälestised. 1193 Koch'ide kabeli varemed ja perekonnakalmistu*. Kultuurimälestiste riiklik register.

75 Vallek, Eevi. *Tahkuranna mõisast ajaloo-allikate valgusel*. Tahkuranna, 2008, lk 43.

76 *Võrumaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Toimetus: J. Rumma, A. Tammekann, J. V. Veski. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1926.

77 Pae, Taavi. *Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis*. — *Looduskaitsealaseid töid VII*. Koostanud ja toimetanud Jaan Eilart, Jaan Pärn ja Taavi Nuum. Tartu, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, 2003, lk 108.

endale perekonnakalmistu ning seetõttu asuvad mõisasüdamest pooleteise kilomeetri kaugusel Velise jõe kaldal nii von Wetter-Rosenthalide kui ka von Maydellide matusepaigad koos kabelitega.⁷⁸ Karula mõisnik Ernst Johann Dietrich von der Brünnen puhkab mõisa peahoonest idas, künkal, mis on tuntud Prigentimäena⁷⁹, mõisa järgmised omanikud von Grotid on maetud mõisast 1km kaugusele neogooti stiilis kabeliga kalmistule. Kuna teadaolevalt olid Karula, Velise, Väimela mõisate juures kaks mõisakalmistut, siis järelikult oli Eesti aladel 107 mõisa juures erakalmistu.

19.–20. sajandi vahetusest on Eesti aladel teada ca 2000⁸⁰ mõisa olemasolust, see tähendab, et 5% mõisate juures oli perekonnakalmistu. Arvestades 905 eramõisat, siis nendest oli mõisakalmistud 12%, enim oli kalmistuid Viljandi, Pärnu ja Võrumaa mõisates.

Tabel 1. Eramõisate ning mõisakalmistuga mõisate arv maakonniti 19. sajandi keskpaiku.

Maakond	Eramõisate arv ⁸¹	Mõisakalmistu(te)ga mõisad	%
Eestimaa			
Harjumaa	149	9	6
Järvamaa	98	10	10,2
Läänemaa	145	7	4,8
Virumaa	157	12	7,6
Liivimaa			
Tartumaa	117	16	13,6
Võrumaa	79	15	18,9

⁷⁸ Velise mõis. Eesti mõisaportaal. (04.05.2013)

⁷⁹ Ürglooduse objekt: Anumägi (Prigendimägi). Keskkonnainfo kodulehekül. (06.05.2013)

⁸⁰ 1910. aasta paiku oli Eesti aladel ilma karjamõisate ja pastoraatideta kokku 1245 mõisat. Neist 1026 olid rüütlimõisad. Riigimõisaid oli 122, ilma privileegide ja õigusteta poolmõisaid 69, linnamõisaid 17 ning rüütelkondadele kuuluvaid mõisaid 11. Kui siia juurde liita 108 kirikumõisat ehk pastoraati ning kuuesaja ringis peamõisate eraldiasuvaid hoonekomplekse ehk karjamõisaid, saame erinevaid mõisasüdameid kokku kahe tuhande ringis. *Eesti mõisate lühiajalugu*. Eesti mõisaportaal. (04.05.2013)

⁸¹ Rosenberg, Tiit. *Eesti mõisad*. Tallinn, Olion 1994, lk 15.

Maakond	Eramõisate arv ⁸¹	Mõisakalmistu(te)ga mõisad	%
Viljandimaa	56	25	44,6
Pärnumaa	38	9	23,6
Saaremaa	66	3	4,5
Kokku	905	106	

Kihelkondliku jaotuse järgi on kõige rohkem mõisakalmistuid Jõhvi kihelkonnas(6); Viljandi ja Urvaste kihelkondades (5); Helme, Paistu, Põltsamaa ja Vigala kihelkondades (4). Eestimaa kubermangus Järvamaal asub mõisakalmistute grupp, mis on jagatud kolme kihelkonna vahel.⁸²

Mõisakalmistute täpset arvu on keeruline kindlaks määrata, sest tänaseks päevaks on paljud neist väga halvas seisus ning neist pole enam looduses erilist märki. Samuti tuleb eraldi otsustada, millist kalmistut saab üldse mõisakalmistuks pidada. Teadaolevalt on Eestis 110 mõisakalmistut – Liivimaa kubermangus 69 ja Eestimaa kubermangus 41.

3.2 Paiknemine

Mõisakalmistute paiknemist analüüvides selgub, et mõisnike erakalmistud ei jaotu Eesti aladel ühtlaselt. Kaardil tulevad selgesti esile piirkonnad, kus mõisakalmistuid on rohkem ning alad, kus mõisnike erakalmistuid on väga vähe või kus neid peaaegu ei leidugi.

Liivimaal on mõisakalmistud koondunud ida- ja lõunaossa Viljandi- ja Võru maakonda. Eestimaal leidub mõisakalmistuid peamiselt selle keskosas Järvamaa ja Virumaa piiril, samuti Jõhvi ümbruses. Vähem on mõisakalmistuid Lääne-Eesti piirkonnas Matsalu lahest Tallinnani ning Pärnumaal. Saartel leidub

⁸² Pae, Taavi. Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis. — *Looduskaitsealaseid töid VII*. Koostanud ja toimetanud Jaan Eilart, Jaan Pärn ja Taavi Nuum. Tartu, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, 2003, lk 110.

mõisakalmistuid vaid Saaremaal ning sealgi on neid kõigest kolm. Samuti puuduvad mõisasurnuaiad Peipsi äärsetel aladel.

Mõisakalmistud paiknevad sageli rühmiti. Eriti tihedalt on mõisnike erakalmistud koondunud Mulgimaale, Loode-Võrumaale, Jõhvi ümbrusesse ning Järva-Jaani ja Roosna-Alliku piirkonda.

Suur enamus Eesti mõisate perekonnakalmistutest on rajatud peale 1772. aastat. Selle põhjal võib oletada, et erakalmistute levikut on otseselt mõjutanud Katariina II seadus. Antud teooriat toetab ka asjaolu, et mõisate paiknemine Eesti aladel pole kubermangude lõikes ühtlane. Eestimaa kubermangus tõlgendati kalmistuid puudutavat seadust leebemalt kui Liivimaa kubermangus. Eestimaal keelati kirikutesse sisse matmine, kuid kirikuaiad jäid surnuaedadena endiselt kasutusse. Mõisnikud rajasid oma perekonna hauaplatsid kirikusiseste hauakambrite asemel kirikuaedadesse ning erakalmistute idee ei leidnud nii palju pooldajaid kui Liivimaa kubermangus. Seetõttu on Liivimaa kubermangu Eesti osas mõisakalmistuid kaks korda enam kui Eestimaa kubermangus.

Kalmistuid reguleerivate määruste täitmisega on võimalik seostada ka mõisakalmistute arvu kihelkondade tasandil. Näiteks saab Jõhvi ümbruses asuvate mõisakalmistute rohkust seletada sellega, et antud piirkonna puhul oli tegemist Eestimaa kubermangus haruldase kihelkonnaga, mille kirikuaed oli matmiseks suletud.⁸³

Märgatavalt on perekonnakalmistuid koondunud Liivimaa idaossa, geograafiliselt nn Kõrg-Eestisse⁸⁴, kus asusid suuremad, aga eelkõige jõukamad mõisad. Mõisakalmistute hulka võib seetõttu seostada mullaviljakusega – mida viljakam on muld, seda tõenäolisemalt on antud piirkonnas ka mõisnike erakalmistuid. Näiteks asusid 19. sajandil suurimad mõisad Pärnumaal, kuid võrreldes Võru- ja Viljandimaaga, kus leidub väga viljakat mulda, on seal

---

⁸³ Pae, Taavi. Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis. — *Looduskaitsealaseid töid VII*. Koostanud ja toimetanud Jaan Eilart, Jaan Pärn ja Taavi Nuum. Tartu, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, 2003, lk 110.

⁸⁴ Kõrg-Eesti, Eesti osa, mis ei olnud hilisjäajal ja pärast jääaega Balti jääpaisjärve ega Läänemere vee all; hõlmab Lahkme-Eesti (Põhja-Eesti kõrgemad alad) ja Lõuna-Eesti. Kõrg-Eesti pinnakate on põhiliselt liustikulist päritolu, pinnamood Madal-Eesti omast vahelduvam ja vähem soostunud, mullastik viljakam; seepärast on seal põlde rohkem ja asustus tihedam. Kõrg-Eesti. – *EE 12. köide: Eesti A–Ü*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 265.

tunduvalt vähem mõisakalmistuid.⁸⁵ Mullaviljakuse kaudu saab seletada mõisate vähesuse Lääne-Eestis, saartel, Peipsi ääres. Liivimaa kubermangu mõisakalmistute rohkust põhjendab see, et sealsed eramõisad olid keskmiselt ligi kaks korda suuremad ja jõukamad kui Eestimaal paiknenud mõisad.⁸⁶ Seega võib mõisakalmistute geograafilise jaotuse olla tinginud asjaolu, et erakalmistu rajamise ja hooldamisega seotud kulud olid jõukohased eelkõige rikkamatele mõisnikele. Kuna mõisa jõukus oli otseselt seotud mullaviljakusega, leidub viljakate muldadega piirkondades ehk nn Kõrg-Eestis rohkem mõisnike erakalmistuid kui Madal-Eestis⁸⁷.

Mõisakalmistute geograafilise jaotuse juures võib täheldada, et mõisakalmistud paiknevad ka kitsama piirkonna lõikes rühmiti. Tartumaal asetseb grupp mõisakalmistuid loode-kagu-suunaliselt Ahja mõisast kuni Kärde mõisani; Viljandimaal on koondunud rühm kalmistuid Mulgimaale; samuti on mõisaid tihedalt Loode-Võrumaal ning ka Jõhvi ümbruses. Ilmselt on mõisnikud kalmistute rajamise juures järginud naabri eeskju.

Mõisakalmistud ei paikne Eesti alal ühtlaselt. Liivimaa kubermangus on mõisnike erakalmistuid peaaegu kaks korda rohkem kui Eestima kubermangus, samuti võib täheldada surnuaedade rohkust kitsama piirkonna lõikes. Mõisnike kalmistute rühmiti paiknemist võib seletada mullaviljakuse, jõukuse, seadusandluse ja moetrendidega.

3.3 Rajamise aeg

Mõisakalmistute rajamise aega on keeruline kindlaks teha, sest enamasti pole see ajalooallikates täpsemalt dateeritud. Surmameetrikate põhjal võib

---

⁸⁵ Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 35.

⁸⁶ Rosenberg, Tiit. *Eesti mõisad*. Tallinn, Olion 1994, lk 26.

⁸⁷ Madal-Eesti, hilisjäajal ja jääajajärgsel ajal Balti jääpaisjärve ning Läänemere veega üleujutatud osa Eestist; hõlmab põhiliselt Põhja- ja Lääne-Eesti ning Võrtsjärve ja Peipsi-äärse nõo. Madal-Eesti pinnakattes on ülekaalus jääpaisjärve- ja meresetted; pinnamood on tasane, rohkesti on soid. Asustus paikneb peamiselt suhteliselt paksu pinnakattega viljakamail aladel ja rannikul. Madal-Eesti. – *EE 12. köide: Eesti A–Ü*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 323.

mõisakalmistuid sellegi poolest pidada nähtuseks, mis tekkis 18. sajandi lõpul eelkõige seoses uute seadustega Vene Keisririigis ning oli populaarne terve 19. sajandi vältel. Mõisakalmistute rajamine lõppes alles 20. sajandi alguses seoses keeruliste maailmapoliitiliste oludega.

Ajaloolise dokumentatsiooni põhjal on mõisakalmistu rajamise kuupäeva raske kindlaks teha. Üks võimalus mõisakalmistu on lähtuda sinna maetute surmakuupäevadest. Kõige varasemalt kalmistule maetu surma-aasta järgi võib umbkaudselt määratleda mõisasurnuaia rajamise aja. Seda meetodit olen kasutanud ka antud magistritöös. Muidugi võivad kirjeldatud viisil saadud tulemused olla ekslikud. Uue kalmistuid puudutava seadusega anti perekondadele võimalus oma surnud ümber matta ning nii võidi mõisakalmistutele sängitada ka juba tunduvalt varem lahkunute sarku. Samuti tuli ette olukordi, kus perekonna liige suri mõisast eemal ning tema põrm maeti alles teatud aja pärast perekonnakalmistule. Näiteks suri Kose-Uuemõisa mõisaomaniku Natalie von Uexkülli abikaasa Jakob Johann von Uexküll 1885. aastal Saksamaal ning tema põrm toodi hiljem kodumaale.⁸⁸ Jõgeveste mõisnik vürst Michael Andreas Barclay de Tolly suri 1818. aastal, tema keha balsameeriti ning maeti Jõgevestesse perekonna mausoleumi alles 1832. aastal.⁸⁹

Mõisakalmistu võidi rajada ettevaatavalt juba tunduvalt varem, kui sinna kedagi maeti. Tõstamaa mõisa kalmistu, kuhu esimesena sängitatud inimene suri alles 1877. aastal,⁹⁰ pühitseti sisse juba 1853. aastal⁹¹. Samuti ehitati teatud andmetel Mäetaguse mõisa kabel 1874. aastal⁹², kuid esimene matus oli sellele kalmistule *Nekropolise* andmetel alles 1915. aastal⁹³. Mõisakalmistu rajamise aja kindlaks tegemine sinna maetud inimeste surmaaja põhjal võib seega viia ligikaudsete tulemusteni, kuid on sellegi poolest kalmistute dateerimise üheks täpsemaks viisiks.

---

88 *Mälestised. 2799 Kose-Uuemõisa mõisa kabel, 19.saj.* Kultuurimälestiste riiklik register. (06.05.2013)

89 *Jõgeveste küla.* Portaal eestigiid.ee. (02.05.2013)

90 EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f 1674 n2 (*Matrikel-Kommission des Estländischen Gemeinnützingen Verbandes. 1743-1941*).

91 *Mälestised. 13967 Mäetaguse kabel, 19.saj.* Kultuurimälestiste riiklik register. (06.05.2013)

92 *Ibid.*

93 EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f 1674 n2 (*Matrikel-Kommission des Estländischen Gemeinnützingen Verbandes. 1743-1941*).

Suur hulk Eesti aladel leiduvatest perekonnakalmistutest on rajatud peale 1773. aastat. Kogutud andmete põhjal on seitsmele mõisakalmistule surnuid maetud juba ka varem: Purdi (esimene matus 1761.a), Adavere (1761), Karksi (1764), Pärsti (1764), Võisiku (1769), Uue-Põltsamaa (1771) ja Kirna (1772).⁹⁴ Enamik mõisakalmistutele maetutest on surnud peale peale 1772. aastat, seega võib oletada, et ka suur osa mõisate erakalmistutest on ilmselt rajatud uue kalmistuid puudutava seaduse sisseviimise järgsel ajal.

Mõisatesse loodi erakalmistuid terve 19. sajandi jooksul ning teadaolevatest mõisakalmistutest neljale on esmakordselt maetud alles 20. sajandil – Neeruti (esimene matus 1915. aastal), Mäetaguse (1915), Viljandi (1907) ja Kärde (1903) surnuaedadele.⁹⁵

Enamik Eesti mõisakalmistutest on rajatud peale 1773. aastat, mil Eesti- ja Liivimaa kubermangudes viidi sisse uus kalmistuid puudutav seadus. Mõned erakalmistud olid olemas juba enne uusi määrusi, kuid teateid nendest on vähe. Mõisate juurde rajati surnuaedu terve 19. sajandi vältel, neist neli ka 20. sajandi alguses.

3.4 Asukoht

Mõisakalmistu asukoha valimise puhul sai määravaks selle paiga erilisus – tavaliselt oli tegemist kas eraldatud, märkimisväärselt looduskauni või emotsionaalselt tähendusrikka asukohaga.

Enamasti asus perekonnakalmistu mõnesaja meetri kuni paari kilomeetri kaugusel mõisa südamest. Erandjuhul võidi kalmistuid rajada tunduvalt kaugemale. Lokuta mõisa kalmistu asus Kõltsi külas koguni 8 km mõisast eemal. Vastseliina mõisnike hauakabel püstitati kiriku lähedusse mõisasüdamest 5,5 km kaugusele. Küllalt kaugel asusid mõisast ka Viimsi (4,2km), Väike-Konguta (3,4km) ja Virstu (3km) mõisakalmistud.

---

⁹⁴ EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f 1674 n2 (*Matrikel-Kommission des Estländischen Gemeinnützingen Verbandes. 1743-1941*).

⁹⁵ Sakk, Ivar. *Eesti mõisad: reisijuht*. Tallinn, Sakk&Sakk, 2002, lk 199.

Kalmistuid rajati ka mõisa vahetusse lähedusse mõisaparki. Näiteks asub von Uexküllide perekonnakalmistu Vana-Vigala mõisa südames mõisapargi ääres, samuti paiknevad mõisa peamaja läheduses Voka (200m), Urvaste (200m), Erastvere (250m), Taagepera (300m) kalmistu. Härrastemajale kõige lähemal (umbes 90m kaugusel) asus Viljandi mõisasurnuaed.

Mõisakalmistute keskmine kaugust härrastemajast on teadaolevaid mõisakalmistute põhjal 1093m, kui arvestusest välja jätta suured erandid Lokuta ja Vastseliina, siis on keskmiseks kauguseks 980m. Kõikide väärtuste mediaaniks⁹⁶ on 850m.⁹⁷

Kalmistu kauguse mõisasüdamest määras arvatavasti erilise asukoha olemasolu. Sageli valiti selleks mõni looduskaunis koht. Kahjuks on tänaseks paljude mõisakalmistute ümbrus täielikult muutunud ning seetõttu on nende asupaikade kunagist erilisust keeruline kirjeldada.

Kalmistuks valiti enamasti kõrgem koht, mis eriliselt ümbritsevast maastikust silma paistis ning millelt avanes hea vaade ümbritsevale maastikule. Eriti hästi on see märgatav Erastvere, Pajusi, Kuksema, Mäetaguse ja Väimela mõisakalmistute asukoha puhul. Samuti soositi paiku veekogude kallastel. Jõgede ääres asusid Audru, Inglise, Kose, Taali, Varangu, Voka jt mõisate kalmistud. Järvekaldale rajasid oma perekonna surnuaiad Aru, Holstre, Pärsti, Saare, Uue-Saaluse jt mõisate omanikud. Merelähedaste mõisate omanikud tavatsesid erakalmistu rajada kauni merevaatega kõrgematele rannäärsetele kohtadele – Illuste, Tahkuranna, Virtsu.

Väga sageli asub mõisakalmistu mõisa lähedal metsas. Ilmselt mängis siin rolli paiga eraldatus ning kalmistule sobilik vaikus ja rahu. Metsas asuvad Raikküla, Esna, Kuremaa, Kärstna, Järvakandi jt mõisakalmistud. Mõisaparki laiendati mõnikord nii kaugemale, et see kasvas mõisa metsaga kokku üheks suureks parkmetsaks, mis võis ulatuda väga kaugemale. Tänapäevaks on loodus nii mõneski kohas palju muutunud ja kunagised parkmetsad metsistunud, mille tõttu on kalmistu kunagist asukohta raske määratleda.

Mõisnikud võisid matmiskohaks valitud paiga välimuse rõhutamiseks, selle looduslikku ilmet muuta. Mustamäe mõisnik von Glehn kujundas

---

⁹⁶ Mediaan ehk variatsioonireaa keskmine.

⁹⁷ Kõik kaugused on mõõdetud linnulennult mõisa härrastemaja keskteljelt.

perekonnakalmistu tiikidest, kanalitest ja sildadest koosneva looduspargina, kus surnuid maeti väikestele saartele.⁹⁸ Rutikvere mõisa omanik Alexander von Pistohlkors lasi talumeestel perekonnakalmistu tarbeks rajada kunstliku künka. Keila-Joal võeti maha hulk metsa, et parandada Benckendorffide kalmistult merele avanevat panoraami⁹⁹, samamoodi toimetati ka Vaabina mõisas, kus vaate avardamiseks Lõõdva järvele raiuti kalmistu ühelt küljelt maha puud¹⁰⁰.

Karksi, Tarvastu ja Viljandi mõisnikud valisid perekonnakalmistu rajamiseks romantiliste varemete läheduse. Purdi, Vastseliina, Karksi mõisate kalmistud on rajatud kihelkonnakirikute vahetusse lähedusse.

Mõnikord võis kohavalikul olla määravaks ka paiga seotus lahkunuga. Näiteks ehitati Michael Andreas Barclay de Tolly mausoleum paika, kus vürstile meeldis jalutada.¹⁰¹ Keila-Joa kalmistu rajati metsapargi ossa, mida mõisaomanik von Benckendorff oli pärimuse kohaselt enne surma eriliselt imetlenud.¹⁰²

Mõisakalmistute rajamise juures oli väga oluliseks välja valitud paiga erilisus. Tavaliselt valiti selleks looduskaunis koht avara vaatega künka näol, samuti eelistati mõisalähedaste veekogude kaldapealseid ning eraldatud paiku mõisa metsas või kaugemas pargiservas. Paiga eripära rõhutamiseks lasid mõisnikud ümbritsevat kunstlikult muuta.

3.5 Juurdepääs

Mõisnikel oli kombeks ümbritsevat maastiku ümber kujundada – mõisasüdamesse rajati kauneid parke, ojad ning jõed paisutati suuremateks tiikideks ja järvedeks, kaevati kanaleid, tekitades nii kunstsaaresid, milleni viisid kaunid sillad. Puhastati metsaaluseid, nii et neist said kaunid parkmetsad.

Populaarne oli muuta mõisasse viivaid teid sirgeteks sihtideks, mis suundusid härrastemaja keskteljele või mõnele teisele kaunile ehitisele või

---

98 *Mälestised. 1185 Nikolai v Glehni perekonnakalmistu*. Kultuurimälestiste riiklik register. (04.05.2013)

99 *Ajalugu*. Keila-Joa mõisa kodulehekül. (06.05.2013)

100 Laurson, Agaate. *Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast. Kogutud 1927.a. suvel*. Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest. Tartu 2007.

101 *Jõgeveste küla*. Portaal eestigiid.ee. (02.05.2013)

102 *Ajalugu*. Keila-Joa mõisa kodulehekül. (06.05.2013)

objektile. Istutati puid, mis kasvades muutsid teed esinduslikeks alleedeks, mida omakorda kaunistati põõsaste ja lilledega. Sellised puiesteed võisid ulatuda mõisasüdamest mitmete kilomeetrite kaugusele. Kõige esinduslikum alleede süsteem rajati Järvakandi mõisas Rapla kihelkonnas, kus mõisa peahooneni suundus kiirtena kolm sihtteed, millest keskmine oli 9 km pikkune.

Esinduslikke teid rajati ka mõisakalmistuteni. Enamike antud töös käsitletavate mõiste surnuaedadeni viis kaunilt kujundatud allee. Tänapäevaks on paljud neist juba kas osaliselt või täielikult hävinud. Puud on vananenud ja maha võetud. Vanu kitsaid sihtteid on puuderea arvelt laiendatud ning kohati on säilinud vaid ühel teepoolel kasvanud puud. Mõned sihtteed jäid ette ENSV aegsete majandite tegevusele, need künti üles ja muudeti põllumaaks. Kalmistuni viinud metsasihid võivad olla võsastunud või pole metsaraie tõttu säilinud. Seetõttu on kalmistuni viivate teede kunagise välimuse kirjeldamine raskendatud.

Mõisasüdamest kalmistuni viiv tee oli enamasti kujundatud sirge sihina. Võisiku, Roosna-Alliku ja Abja mõisate härrastemajade keskteljelt suundus allee otse mõisakalmistuni. Uulu mõisast viis mõisakalmistuni aga hoopis munakivisillutisega jalgrada.¹⁰³ Tarvastus juhtis mõisakalmistuni tänapäevaks Viljandi lossimägedes asuv rippsild.¹⁰⁴ Velisel ühendas kahel pool jõge asunud von Maydellide ja Von Wetter-Rosenthalide kabeleid sild, mis on tänapäevaks hävinud.¹⁰⁵

Puuliikidest olid hinnatud nulg ja lehis, aga ka tamm, pärn, vaher, kuusk jne. Mõisakalmistuni viis nuluallee Kärde ja Jõgeveste mõisates, lehisallee aga Kukrusel ja Urvastes. Tammedest ääristatud teed juhatasid mõisnike surnuaedadele Esna, Karula, Rutikvere, Rogosi, Õisu jt mõisates. Lilledest on teada enelate¹⁰⁶ ja rooside¹⁰⁷ kasutamine teeäärte kaunistamisel.

Mõisakalmistute rajamise juures pöörati tähelepanu ka mõisasüdamest sinna viivatele teedele, mis tavaliselt kujundati kaunite puiesteede või sihtidena. Teed ääristati nulgude, lehiste, tammede, kaskede ja teiste puudega. Tänapäevaks on vanad mõisaalleed tee- ja põllumajandustööde tõttu oma kunagise väljanägemise kaotanud.

---

¹⁰³ *Pärandkultuuri objekt: Kaatsitee*. Keskkonnainfo kodulehekülg. (06.05.2013)

¹⁰⁴ Sakk, Ivar. *Eesti mõisad: reisiuht*. Tallinn, Sakk&Sakk, 2002, lk 283.

¹⁰⁵ *Velise mõis*. Eesti mõisaportaal. (04.05.2013)

¹⁰⁶ *Mälestised. 8396 Raikküla mõisa kalmistu*. Kultuurimälestiste riiklik register. (02.05.2013)

¹⁰⁷ *Mõis. Kabel*. Pärsti küla kodulehekülg. (04.05.2013)

3.6 Üldiseloostus

Mõisakalmistu oli enamasti eraldatud kohas asuv paari hauaga väike surnuaed. Sageli püstitati sinna aga mõisaomanike matusekabel, mis väikese, kuid tähelepanuväärse sakraalehitisena on omaette vaatamisväärsuseks.

Mõisnikud rajasid kalmistu meelepärasesse paika looduses. Kaitsmaks platsi metsloomade ja liigse niiskuse eest, rajati surnuaia ümber kraavid (Heimtali, Illuste, Roosna-Alliku, Voltveti) või muldvallid (Linnamäe, Palupera, Sõmerpalu, Velise). Samuti püstitati kalmistute ümber eri stiilis ja erinevast materjalist aedu. Kõige populaarsemaks aiamaterjaliks oli maakivi (Edise, Mäksa, Pärsti, Rägavere, Vana-Vändra jne), kasutati ka paekivi (Vana-Vigala) ning metalli (Riidaja, Rõngu, Taagepera, Tarvastu). Samuti kombineeriti oskuslikult ka eri materjale. Kalmistuid või üksikuid haudu eraldi võidi ümbritseda kivipiirete (Virtsu) või betoonvööga (Saare, Taagepera). Väravapostid olid sageli tahatud graniidist (Audru, Riidaja, Vana-Vändra, Vedu, Voltveti). Platsi ümber istutati sümbolse piirdena ka puid (Ahja, Inglise, Uusna, Urvaste).

Püstitati ka tavalisest esinduslikemaid aiapiirdeid. Saadjärve kalmistut ümbritseb kõrge müür, millel oli silmapaistev klassitsistlik väravehitis.¹⁰⁸ Võisiku kalmistu suursuguses müüris on kasutatud pae- ja maakivi, aed on kaunistatud kaarvõlvidega ning katustatud kividega.¹⁰⁹ Inglise mõisakalmistu aial oli eriline kõrge väravatorn, mis funktsioneeris kellatornina. Vana-Antsla kalmistu oli ringitaoliselt piiratud kõrge telliskivimüüri, mida kaunistasid poolringikujulised avaused.¹¹⁰

Silmapaistvamateks kalmistu rajatisteks olid nendele püstitatud kabelid. Teadaolevalt on Eesti mõisakalmistutel seisnud 53 kabelit. Ajal, mil mõisakabeleid ehitati, olid populaarsust kogumas uued historitsistlikud

---

108 *Mälestised. 8387 Velise mõisa kalmistu ja kabel.* Kultuurimälestiste riiklik register. (07.05.2013)

109 *Mälestised. 5858 Võisiku mõisa kalmistu ja kabel.* Kultuurimälestiste riiklik register. (05.05.2013)

110 Laurson, Agaate. *Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast. Kogutud 1927.a. suvel.* Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest. Tartu 2007.

arhitektuurivoolud. Mõni üksik kabel on püstitatud ka veel barokkstiilis (Karksi, Purdi) või klassitsismiajastu stiili silmas pidades (Järvakandi, Hellenurme, Taali, Tumala, Vastseliina). 19. sajandi keskpaiku levinud uued arhitektuurivoolud avaldusid mõisakabelite juures nii neogooti (Albu, Esna, Kabala, Karula, Lokuta, Mäksa, Riidaja, Rutikvere), neorenessansi (Ahja, Väimela), neoromaani (Kose) vormis, samuti neid omavahel segava historitsistliku stiilina (Keila-Joa, Mäetaguse).

Kabelite välisilmet rõhutati mitmesuguste levinud arhitektuurstiilidele omaste dekoratiivelementidega – teravkaarte, sammaste, astmikportaalide, rosettide jne. Ehisviil kaunistati sageli tahutud suguvõsavapiga (Esna, Kose-Uuemõisa, Mäetaguse, Pajusi, Rutikvere, Varangu). Kuna hulk kabeleid ehitati populaarsetes neogooti või neoromaani stiilides, siis esineb ka roosakna kasutamist (Esna, Rutikvere), mis sarnaselt perekonnavapiga ehtis kabeli fassaadi.

Kabelil võis olla erinevaid funktsioone, eelkõige kasutati seda hauakambrina – kirstud paigutati kabeliehitise alla võlvitud hauakambritesse. Mõnesse kabelisse ei ole surnuid kunagi maetud (Hellenurme, Pirita). Ilmselt teenis ehitise maapealne osa ka väikese mälestuskabelina, mille tagaseina püstitati altar (Erastvere, Lõve, Riidaja). Kabeli sisemus võis olla rikkalikult kaunistatud maalingutega (Erastvere, Väimela). Matusekabelite kunagisest sisustusest pole palju teada, kuid võib oletada, et neid ehitati skulptuuride, mälestussammaste, küünlajalgadega jne, mida telliti kuulsatelt meistritelt. Kose mõisa kabelisse telliti marmorskulptuurid A. Weizenbergilt¹¹¹; obeliskikujulise hauamonumendi on Jõgeveste mõisa mausoleumi loonud skulptor V. Demut-Malinovski¹¹². Esna mõisa kabeli seintele oli riputatud von Grünwaldide perekonnaliikmete nimedega seinaplaadid.¹¹³

Lisaks hauakabelitele maeti surnuid ka lihtsamatesse haudadesse ja võlvitud hauakambritesse (Kloodi, Maardu, Rõngu, Vana-Antsla, Vanamõisa). Uulu mõisnike võlvitud hauakamber oli koguni kaheruumiline.¹¹⁴ Võisiku mõisa

---

111 *Mälestised. 1193 Koch'ide kabeli varemed ja perekonnakalmistu*. Kultuurimälestiste riiklik register. (06.05.2013)

112 *Jõgeveste mõis*. Eesti mõisaportaal. (02.05.2013)

113 *Mälestised. 15122 Esna mõisa kabel*. Kultuurimälestiste riiklik register. (07.05.2013)

114 *Mälestised. 16818 Uulu mõisa Stael von Holsteinide hauakamber*. Kultuurimälestiste riiklik register. (07.05.2013)

kalmistule rajati matusekabeli jaoks paekivist ja maakividest kumer „kaljusein“, mis kaeti pinnasega.¹¹⁵ Hauakamber meenutab seetõttu väikest koobast. Hauatähisteks olid tahatud või malmist valatud hauaplaadid, millel lahkunu nimi, tiitel, suguvõsa vapp, vahel ka mõisa nimi. Tavaliselt oli hauatähisel kirjas ka mõni piiblikoht, mis võis olla lahkunu leerisalmiks. Haudadel oli ka malmist või kivist riste, mis seisis uhketel kivialusel. Laste kalmudel olid ristid väiksemad. Hauatähiste valmistamisel kasutati ka marmorit. Von Glehni perekonnakalmistule Nõmmel oli püstitatud suur marmorrist¹¹⁶, samuti ehtis Mõniste mõisa parunessi Elisabeth Charlotte von Wulffi hauda valgest marmorist rist.¹¹⁷ Kalmistule võidi püstitada ka mälestusmärke ja monumente, mille esinduslikumaks näiteks Eestis on kindlasti Kärstna mõisniku kindralleitnant Reinhold von Anrepi auks maineka saksa skulptori Christian Daniel Rauchi poolt valmistatud kivisoklil puhkav malmilõvi.¹¹⁸

Kalmistute haljastuse kohta on tänaseni säilinud põhjal keeruline järeldusi teha. Hauaplatsidele ja nende ümbrusesse istutati ilmselt lilli (enelad Raikkülas¹¹⁹, roosidest Pärstis¹²⁰). Paljudel mõisakalmistutel lokkab veel siiani mõni igihaljas taim. Istutati ka väärispuid – näiteks on Vana-Vigala mõisa kalmistul säilinud haruldane valge mänd¹²¹; Keila-Joa kalmistu juures kasvavad seederännid.¹²² Hauaplatse võidi ümbritseda hekiga (lluste).

Eestis paiknevad mõisakalmistud on tavaliselt väikesed maa-alad, mis ümbritsevast eraldatud kraavi, valli või aiaga. Kõige levinumaks aimaterjaliks on maakivi, kuid rohkesti rajati ka metallaedu. Mõnikord ümbritseti kalmistu kõrge müüri ja kalmistule juhatas uhke väravehitis. Hauatähised olid enamasti kivist või malmist hauaplaadid ja ristid. Rohkesti rajati ka võlvitud hauakambreid. Püstitati esinduslikke hauakabeleid, peamiselt 19. sajandil populaarseks saanud historitsistlikus stiilis, mida iseloomustas gooti-, renessanssi- ja romaani stiili elementide kasutamine.

---

115 *Mälestised. 5858 Võisiku mõisa kalmistu ja kabel.* Kultuurimälestiste riiklik register. (05.05.2013)

116 Raun, Alo. Glehni rahulas taasavatakse marmorrist. – *Postimees* 21.05.2008.

117 Hainas, Kadri. Mõniste mõisa parunessi marmorrist leitud. – *Võrumaa Teataja* 30.08.2012.

118 *Turism. Marsruudid. III Helme-Lõve-Kärstna-Loodi.* Muigimaa Infoportaal. (04.05.2013)

119 *Mälestised. 8396 Raikküla mõisa kalmistu.* Kultuurimälestiste riiklik register. (02.05.2013)

120 *Mõis. Kabel.* Pärsti küla kodulehekül. (04.05.2013)

121 *Vana-Vigala mõisa park.* Keskkonnaameti kodulehekül. (06.05.2013)

122 Möllits, Katrin. *Pargisuitaja teejuht. Põhja-Eesti pargid.* Tallinn, Keskkonnaamet, 2012.

3.7 Mõisakalmistutele maetud

Tavaliselt oli mõisakalmistu eksklusiivseks matmispaigaks mõisnikule, tema perekonnaliikmetele ja lähisugulastele. Ühele kalmistule võidi matta ka mitme lähestikku paikneva mõisa elanikke – sel juhul sidusid mõisaomanikke reeglina ka sugulussidemed. Näiteks on Esna mõisa lähedal asuvale perekonnakalmistule maetud nii Esna, Huuksi kui ka Koigi mõisnike von Grünewaldide pereliikmeid.¹²³ Pajusi hauakabel ja seda ümbritsev kalmistu on matusepaigaks Pajusi, Tapiku, Lustivere ja Adavere mõisnike von Wahlide suguvõsale.¹²⁴

19. sajandil oli tavaline, et mõisad vahetasid müümise teel omanikke. See puudutas otseselt ka mõisakalmistuid. Mõnikord jäi matmispaik peale mõisa müüki endiste omanike valdusse. Näiteks müüdi Viru-Jaagupi kihelkonnas paiknenud Rägavere mõis 1850. aastal Pilar von Pilchaude perekonnale, kuid mõisakalmistu jäi endiselt von Kaulbarside suguvõsa kätte¹²⁵.

Mõisa uued omanikud said valida, kas matta oma pereliikmeid juba rajatud kalmistule või mitte. Mõisnikud, kes ei tahtnud võõrast kalmistut kasutada, aga soovisid siiski isiklikku erakalmistut, rajasid uued surnuaiad. Eestis on teada kolm mõisa, kuhu on rajatud kaks kalmistut – Karula, Velise ja Väimela. Sagedamini võeti vana perekonnakalmistu kasutusele ka uute omanike poolt ja nii võib ühele mõisakalmistule olla maetud mitmetest erinevatest suguvõsadest pärit inimesi. Näiteks on Kirna mõisa surnuaiale maetud von Fersenite, von Osten-Sackenite ja von Pilchaude perekonnaliikmeid; Võisiku mõisa kalmistule von Bockide, von Zoege-Manteuffelite; von Samson-Himmelstjernade ja von zur Mühlenide suguvõsadesse kuulunud inimesi; Adavere mõisakalmistut jagasid von Vietinghoffid ja mõisa järgmised omanikud von Stackelbergid.

Mõisakalmistutele on aja jooksul maetud ka inimesi, kes pole endiste mõisaomanikega seotud olnud. Näiteks on Rägavere mõisakalmistule maetud

---

123 Pae, Taavi; Schilling, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 34.

124 *Mälestised. 5837 Pajusi mõisa kalmistu ja Wahlide kabel*. Kultuurimälestiste riiklik register.

125 Pae, Taavi; Schilling, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 33.

Vinni mõisas asunud tütarlaste kodunduskooli juhatajad¹²⁶; Keila-Joa kalmistule on sängitatud 1940. aastal langenud punaarneelane¹²⁷; ka Kodijärve mõisakalmistut kasutati Teise maailmasõja ajal sõdurite matmispaigana¹²⁸.

29. oktoobril 1925. aastal võttis Riigikogu vastu „Matmispaikade seaduse“¹²⁹, millega kuulutati kõik surnuaiad avalikeks. Mõisakalmistuid võidi nüüdsest matmiseks kasutada piirkonna surnuaedadena. Näiteks Rutikvere mõisnike von Pistohlkorside kalmistu Kütimäel on aja jooksul muutunud kohaliku elanikkonna matmispaigaks. 1932. aastal võeti von Braschide aadlisuguvõsa perekonnakalmistu Ahjal kasutusele ümbruskonna kalmistuna.¹³⁰

Hilisematel aegadel on mõisakalmistutel toimunud endiste mõisaomanike järeltulijate matuseid. 1966. aastal maeti Pajusi mõisa kalmistule Tallinna Siselinna kalmistult ümber Edgar von Wahl.¹³¹ 1990ndate aastate alguses sängitati Vastseliina mõisakalmistule von Maydelli perekonna järeltulija Kanadast.¹³²

Ühele kalmistule maetud inimeste arv võib olla väga erinev. Mõnele erakalmistule on sängitatud ainult üks lahkunu, teisele mitukümmend inimest. Hetkeseisuga on teada 74 mõisakalmistu arvatav maetute hulk – 871. Selle arvu põhjal on kalmistutele maetud keskmiselt 11 inimest, mediaan on 8. Kõige enam on haudu Grünewaldtide kalmistul Esna mõisa maadel – 61. Rohkearvuliselt on matuseid ka Õisu (49) ja Pajusi (45) mõisakalmistutel. Haudade paljusus on seletatav sellega, et antud mõisad olid kaua ühe aadlisuguvõsa valduses. Teadaolevalt on 30 mõisakalmistule maetud vähem kui 5 inimest, neist 6-le – Abja, Kärde, Mädapea, Neeruti, Piibe, Triigi kalmistutele – ainult üks lahkunu.¹³³ Väheste matuste üheks põhjuseks võis olla mõisa omaniku vahetumine. Perekonnakalmistuid on seostatud ka enesetappudega – kalmistu rajati vabasarma

---

126 EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f 1674 n2 (*Matrikel-Kommission des Estländischen Gemeinnützigen Verbandes. 1743-1941*).

127 *Ajalugu*. Keila-Joa mõisa kodulehekülj.

128 Pae, Taavi; Schilling, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 35.

129 Matmispaikade seadus. *Riigi Teataja* 171\172, 1925, lk 86.

130 *Ahja mõis*. Eesti mõisaportaal. (27.04.2013)

131 *Mälestised. 5837 Pajusi mõisa kalmistu ja Wahlide kabel*. Kultuurimälestiste riiklik register. (05.05.2013)

132 Kirjalik teade Milvi Hirvlaanelt. 05.05.2013

133 EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f 1674 n2 (*Matrikel-Kommission des Estländischen Gemeinnützigen Verbandes. 1743-1941*).

läinud pereliikme matusekohaks – näiteks Kärde mõisakalmistu¹³⁴. Pärimus kõneleb ka ristimata laste surnuaiast Pikajärve mõisa juures.¹³⁵ Uue-Saaluse kalmistu rajati kahe sarlakitesse surnud lapse matmispaigaks.¹³⁶ Sellistele erijuhtudel rajatud matmispaikadele ilmselt ei plaanitudki teisi pereliikmeid matta.

Mõisakalmistutele maeti tavaliselt kalmistu rajanud mõisniku perekonnaliikmed ja lähimad sugulased. Kalmistule sängitatute arv varieerub ühest mitmekümneni, kõige rohkem lahkunuid on maetud Esna kalmistule – 61. Kalmistule maetud inimeste hulgal võis olla mitmeid põhjuseid, sageli oli see seotud mõisa müügiga.

3.8 Kombestik

Perekonnakalmistute puhul oli enamasti tegemist vaimuliku poolt sisse pühitsetud hauaplatsi või kabeliga ning kombestik tihedalt seotud kristlikke tavadega.

Mõisakalmistuid ning neile püstitatud kabeleid kasutati eelkõige matusetalitusteks või surnute mälestamisega seotud teenistusteks. Arhiivimaterjalidest võib leida mõisakalmistul toimunud suursuguste matuste, kus olid kohal nii aadelkonna esindajad kui ka suur hulk kohalikke talupoegi, kirjeldusi ja fotosid. Tavaliselt olidki just talupojad need, kes kirstu mõisakalmistule toimetasid. Akadeemik A. T. von Middendorffi kirstu kandsid Hellenurme ja Päidla taluperemehed matusepaigale õlgadel.¹³⁷ Samamoodi viidi ka Karula mõisniku Viktor von Helmerseni sark piirkonna peremeeste poolt mõisakalmistule.¹³⁸ Matustel mängisid kohalikud orkestrid ja laulsid koorid¹³⁹, sõna võtsid vaimulikud, valla esindajad¹⁴⁰, talupojad¹⁴¹ jt. Krahv Alexander von

---

134 Sakk, Ivar. *Eesti mõisad: reisijuht*. Tallinn, Sakk&Sakk, 2002, lk 199.

135 Kirjalik teade Milvi Hirvlaanelt. 05.05.2013

136 Pae, Taavi; Schilling, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 36.

137 *Üldinfo. Ajalugu. Hellenurme mõisakompleks*. Palupera valla kodulehekülj. (06.05.2013)

138 Lattik, Jaan. *Viljandi kirikumõis kõneleb*. Tallinn, 1993, lk 79-80.

139 ...suri Karula mõisa päris härra Theodor von Helmersen. - *Sakala* 10.04.1896. (07.05.2013)

140 ...surnukeha, mida Riias oli ära toodud. - *Postimees* 07.03.1903. (07.05.2013)

141 Öisust. 13.skp sängitati... - *Sakala* 21.03.1911. (07.05.2013)

Benckendorffi matuste ajal Keila-Joal ilmunud kalmistu kohal merele Vene sõjalaevad, mis lasid kirstu haudalaskmise ajal aupauke.¹⁴² Hauad kaunistati uhkete pärgadega.¹⁴³

Surnute mälestamisega seotud kommetest on teada, et Inglise mõisas toimus surnute mälestuspäev.¹⁴⁴ 1883. aasta 10. juulil peeti Eesti Postimehe andmetel Uue-Suislepa mõisakalmistul Theodor von Küdeneri mälestusteenistus – 17 aastat tagasi surnud paruni lese poolt tellitud teenistuse viis läbi Tarvastu õpetaja Jürmann.¹⁴⁵

Erastvere kabelit kasutati lisaks matusetalitustele ka õhtupalvusteks.¹⁴⁶ Albu kabelis peeti ka pühapäevaseid jumalateenistusi.¹⁴⁷ Nii ei pruukinud hauakabelil olla ainult üks funktsioon matusepaigana, vaid seda võidi kasutada ka väikese kirikuna.

Mõisakalmistuid kasutati peamiselt matusetalitusteks või surnute mälestamisega seotud teenistusteks. Mõisnike matused olid suursugused ja rahvarohked. Kalmistu kabelit võidi kasutada ka jumalateenistuste või palvuste pidamiseks.

3.9 Kokkuvõte

Teadaolevalt on Eestis 110 mõisakalmistut ja need ei paikne ühtlaselt. Liivimaa kubermangus on mõisnike erakalmistuid peaaegu kaks korda rohkem kui Eestimaa kubermangus. Samuti on täheldatav mõisakalmistute paiknemine rühmiti, mida saab seletada mullaviljakuse, jõukuse, seadusandluse ja moetrendidega.

---

142 *Keila-Joa mõisa ajalugu*. (29.04.2013)

143 ...Surnukeha, mida Riias oli ära toodud. - *Postimees* 07.03.1903. (07.05.2013)

144 Inglise mõisa kodulehekül. (27.04.2013)

145 Aruldane pühitus olnud Uue-Suislepa kabelis 10.juulil. - *Eesti Postimees* 10.08.1883. (07.05.2013)

146 Infotahvel Erastvere mõisakalmistul. Külastatud 20.04.2013.

147 Änilane, Elfriede. *Ajalooline traditsioon Järva-Madise kihelkonnast.Kogutud 1930. a Toimetanud Reelika Niit, Helen Hanni. Radar, Tartu, 2008.*

Eesti- ja Liivimaa kubermangudes hoogustus mõisakalmistute rajamine 1772. aastal kalmistuid puudutava seaduse jõustumise järel, varasematest erakalmistutest on teateid vähe. Mõisate juurde rajati surnuaedu terve 19. sajandi vältel, on teada ka neli kalmistut, mis on pärit 20. sajandi algusest.

Mõisakalmistuks valiti looduskaunis koht enamasti avara vaatega künka näol, samuti eelistati veekogude lähedust ning eraldatud paiku. Kalmistu eripära rõhutamiseks lasid mõisnikud ümbritsevat kunstlikult muuta. Tähelepanu pöörati ka mõisasüdamest surnuaiale viivatele teedele, mis kujundati kaunite alleede või sihtidena ning mille äärde istutati puid, põõsaid ja lilli.

Eestis paiknevad mõisakalmistud on tavaliselt väiksed maa-alad, mis kaitseks loomade ja liigse niiskuse eest on ümbritsevast eraldati kraavi, valli või aiaga. Kõige levinumaks aimaterjaliks on maakivi, kuid sageli kasutati ka metalli. Kalmistu võidi ümbritseda kõrge müüri, millel esinduslik väravehitis. Hauatähised olid enamasti kivist või malmist hauaplaadid ja ristid, rajati ka võlvitud hauakambreid. Levis tähelepanuväärsete hauakabelite ehitamine peamiselt 19. sajandil populaarseks saanud historitsistlikus stiilis, mida iseloomustasid gooti-, renessansi- ja romaanistiili elemendid.

Mõisakalmistutele maeti tavaliselt kalmistu rajanud mõisniku perekonnaliikmed ja lähimad sugulased. Maetute arv võis varieeruda paarist inimesest mitmete kümneteni, kõige enam on maetud Esna kalmistule – 61 lahkunut. Mõisa müümise järel võidi kalmistule matta ka uute mõisaomanike perekonnaliikmeid.

Mõisakalmistutel toimusid matusetalitused ja surnute mälestamisteenistused. Kalmistu kabelit võidi kasutada ka jumalateenistuste või palvuste pidamiseks.

Võib öelda, et mõisakalmistute puhul oli tegemist eksklusiivsete, hoolikalt valitud ja esinduslikult kujundatud perekonna matmispaikadega, millest enamus rajati uue kalmistuid reguleeriva seaduse jõustumise järel ning kuhu maeti tavaliselt mõisniku lähimaid perekonnaliikmeid.

4. Mõisakalmistud 20. – 21. sajandil

20. sajand sai Eesti- ja Liivimaa mõisakultuurile saatuslikuks. Millised olid need ajaloolised protsessid, mille tulemusena baltisaksa kultuur peaaegu täielikult hävines ning mis on põhjustanud mõisakalmistute tänase väga halva seisukorra? Kuidas on kalmistute olukord muutunud Eesti Vabariigi taasiseseisvumisega ning milline võiks olla mõisnike matmispaikade tulevik?

4.1 Muutused 20. sajandil

20. sajandil toimusid maailmapoliitilisel maastikul suured muutused, mis mõjutasid väga palju Balti kubermangude senist elukorraldust. Rahvaülestsõdade, maailmasõdade ja poliitilise võimu ümberjaotumise tulemusena lahkusid enamik sakslasi Eesti aladelt ning nende kultuuri järjepidevus katkes.

1905. aastal puhkesid Venemaal rahvarahutused. Revolutsioonisündmused kandusid ka Eesti aladele, kus sotsiaalpoliitiliste lõhede süvenemine ühiskonnas viis nii isevalitsuse kui ka baltisaksa ülemkihi vastu suunatud ülestõusudeni. Peamisteks rahutuste põhjusteks peetakse poliitilise vabaduse puudumist, feodaalkorda, baltisakslaste privileege ning eestlaste rahvuslikku rõhumist.¹⁴⁸ Tallinnast lähtunud tööliste ja madruste salkadega ühinesid kohalikud rahulolematud talupojad, rüüstati 160 mõisa – lõhuti mõisahoonete sisustust ning muid varasid, halvemal juhul põletati hooneid, hävisid ka paljud härrastemajad. Kõige rohkem sai kannatada Harjumaa, kus põletati üle 30 mõisa peahoone, ja Läänemaa, kus tules hävis 20 mõisahoonet.¹⁴⁹ Rüüstamistest ei pääsenud ka mõisnike matmispaigad.

---

¹⁴⁸ Karjahärm, Toomas; Tannberg, Tõnu. 1905. aasta revolutsioon. – *Eesti ajalugu. V, Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2010, lk 354.

¹⁴⁹ Praust, Valdo. *Harjumaa mõisad*. Tallinn, Tänapäev, 2005, lk 27-28.

Tabel 2. Mõisatele tekitatud kahju Balti kubermangudes 1905-1906. aastal¹⁵⁰

Kubermang	Kannatanud mõisad	Kahju miljonites rublades
Eestimaa	114	2,8
Liivimaa	230	4,24
Kuramaa	229	5,01
Kokku	573	12,03

Aastasadu kestnud mõisakultuuri traditsioonilise arengu lõpetasid Esimene maailmasõda ja sellele järgnenud epohhilised muutused. Veebruarirevolutsiooni järel haarasid 1917. aasta oktoobris Eestis võimu enamlased, kes säilitasid selle kuni Saksa okupatsioonini. Taas hoogustusid revolutsioonilised meeleolud ka talurahva seas ning mõisatöölised hakkasid mitmel pool omavoliliselt mõisaid üle võtma.¹⁵¹ Eestimaa Täitevkomitee nõudis 24. novembril 1917. aastal kõigi Eestis olevate era-, kroonu-, ja kirikumõisate viivitamatut kontrolli alla võtmist. Endised omanikud pidid võimalikult kiiresti mõisatest lahkuma. Maavalduste ülevõtmine kestis kuni 1918. aasta veebruari lõpuni, võõrandati 5/6 kõigist mõisatest, pääsesid peamiselt kiriku- ja väikemõisad.¹⁵²

Mõisate võõrandamine kulmineerus terroriga mõisnikuseisuse vastu. 27. jaanuaril 1918. aastal kuulutati kõik aadliseisusest üle 17 aastased isikud lindpriideks. 21. veebruari õhtul lahkus Tallinnast rong üle 200 baltisakslasega, kellele lisandusid veel Lõuna-Eestis ja Virumaal arreteeritud mõisnikud, Siberisse. Uus maareform ja represseerimised ajendasid paljusi mõisnike Saksamaale emigreeruma.¹⁵³

¹⁵⁰ Karjahärm, Toomas; Tannberg, Tõnu. 1905. aasta revolutsioon. – *Eesti ajalugu. V, Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2010, lk 360.

¹⁵¹ Saat, Joosep. Nõukogude võim Eestis. — *Eesti Statistika = Statistische Berichte für den Generalbezirk Estland : Kuukiri*, nr 6/8, 1922, lk 54-55.

¹⁵² Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – *Eesti mõisad*. Toim. Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994, lk 39.

¹⁵³ *Ibid.*

Saksa okupatsiooni ajal said mõisnikud oma endised valdused tagasi, kuid mõisamajanduse allakäik jätkus. Paljud mõisad olid laastatud või peremeheta. Aastatel 1918–1920 said Vabadussõjas eriti kannatada Võrumaa mõisad.¹⁵⁴ Näiteks põles 1919. aastal täielikult maha Väimela mõisa peahoone ning hävitati ka mõisakabel¹⁵⁵. Vandaalide hirmus tasandati Mõniste kalmistu¹⁵⁶, lahingtegevuses sai kannatada Erastvere mõisnike surnuaed¹⁵⁷, rüüstati Ahja mõisakabel¹⁵⁸. Sellel ajal lahkusid paljud veel mõisatesse jäänud baltisakslased linnadesse ning kontroll mõisakalmistute üle kaotati.¹⁵⁹

10. oktoobril 1919. aastal võttis Asutav Kogu vastu Maaseaduse, millega võõrandati riigi omandisse enamik mõisamaadest ning elusast ja eluta inventarist. Endistele mõisnikele jäeti vaid vara, mis oli vajalik uute majapidamiste sisseseadmiseks. Hiljem maareformi tingimusi pehmendati ning osa maid tagastati. Rüütlimõisate ja maakohtade omanikele lubati tagasi anda kuni 50 ha suurune maatükk koos hoonetega.¹⁶⁰ Selline pakkumine oli neile alandav ning paljud loobusid seetõttu maast hoopiski.

1920. aastaks oli enamus mõisatest nende senistelt omanikelt võõrandatud, paljud endised mõisnikud Eestist lahkunud. Siia jäänud baltisakslased elasid linnades või neile tagastatud mõisasüdametes. Mõisatest olid üle käinud mitmed rüüstamislained, paljud mõisahooned olid põletatud ning maha jäetud. Sama saatus oli tabanud ka mõisakalmistuid.

Eesti Vabariigi ajal oli osa mõisakalmistuid veel hooldatud ja kasutusel, sest 1934. aasta rahvaloenduse järgi elas Eestis veel 16 346 sakslast¹⁶¹. Mitmele mõisakalmistutele maeti inimesi veel kuni 1930ndate aastate lõpuni. Teadaolevalt

---

154 Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – *Eesti mõisad*. Toim. Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994, lk 40.

155 *Mälestised. 14163 Väimela mõisa Matussaare kabel, 19 saj. II pool*. Kultuurimälestiste riiklik register. (30.04.2013)

156 Hainas, Kadri. Mõniste mõisa parunessi marmorrist leitud. – *Võrumaa Teataja* 30.08.2012.

157 Pae, Taavi; Schilling, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 36.

158 *Ahja mõis*. Eesti mõisaportal. (27.04.2013)

159 Pae, Taavi. Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis. — *Looduskaitsealaseid töid VII*. Koostanud ja toimetanud Jaan Eilart, Jaan Pärn ja Taavi Nuum. Tartu, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, 2003, lk 104.

160 Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – *Eesti mõisad*. Toim. Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994, lk 43.

161 Rahvastiku koostis ja korteriolud II. Rahvaloendus Eestis. *1.III.1934 rahvaloenduse andmed. Vihik II*. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk 47.

toimus viimane aadlisuguvõsast pärit inimese matus erakalmistule 1940. aastal Keila-Joal¹⁶².

Teise maailmasõja sündmused ja Eesti annekteerimine Nõukogude Liitu sundis siia jäänud endisi mõisnike välja rändama. Aastatel 1939–1940 lahkus enamik baltisakslasi bolševismi hirmus Baltikumist, seda protsessi nimetati „ümberasustamiseks“ (saksa k. *Umsiedlung*). Suurem osa baltisakslasi oli Eesti ja Läti aladelt lahkunud 1940. aasta alguseks, 1941. aastal järgnes neile veel hulk järelasujaid. Kokku lahkus Eestist ja Lätist 84 000 baltisakslast.¹⁶³ Suur osa mõisakalmistutest jäi seejärel peremeheta ning rüüstati hauaröövlite ja vandaalide poolt. Teise maailmasõja sõjasündmustes said mõisad juba tõsisemalt kannatada. Hävitati Uulu kalmistu¹⁶⁴; Linnamäe mõisa surnuaia hauatähised peksti puruks vene soldatite poolt¹⁶⁵ jne.

Eesti Vabariigi annekteerimisel Nõukogude Liitu baltisakslaste kultuuri järjepidevus Eestis praktiliselt katkes.¹⁶⁶ Kõik saksapärase oli nõukogude võimu silmis vaenulik ning seda põlati. Mõisnike kalmistuid nähti kui endiste rahvavaenlaste matmispaiku ning nende hooldamine ja säilitamine ei olnud uue võimu huvides mõttekas. Mõisakalmistud sattusid rüüstamise ohvriks – hauad kaevati lahti lootuses leida väärtuslikke hauapanuseid, hauatähised ja aiakivid leidsid uue kasutusotstarve. Hauakabelid ja kalmistud jäid uutele hoonetele jalgu ning hävitati või leidsid hoopis teistsuguse otstarve – Varangu mõisa kabelit kasutati silohoidlana¹⁶⁷; Mäksa hauakabelit seevastu elumajana¹⁶⁸; Vastseliina mõisa kabelit kütusehoidlana¹⁶⁹. Vana-Vändra mõisakalmistu hävitati ja selle

---

162 Keila-Joa mõisa ajalugu. (29.04.2013)

163 Taube, Arved von; Thomson, Erik. *Baltisakslased Eestis ja Lätis: baltisakslaste ajaloo lühülevaade*. Tartu, Baltisaksa Kultuuri Selts, 1996, lk 40.

164 Uulu mõis. Eesti mõisaportal. (27.04.2013)

165 Laurson, Agaate. *Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast. Kogutud 1927.a. suvel*. Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest. Tartu 2007.

166 Pae, Taavi. Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis. — *Looduskaitsealaseid töid VII*. Koostanud ja toimetanud Jaan Eilart, Jaan Pärn ja Taavi Nuum. Tartu, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, 2003, lk 104.

167 Kivi, Janek; Kusmin, Triin; Kärner, Katrin jt. *Lääne-Virumaa pärandkultuurist*. Rakvere, Eesti Loodusfoto, 2010. lk 16.

168 Kohler, Vilja. Parunite kalmistuid teavad-tunnevad hästi vaid hauarüüstajad ning lõhkujad. - *Tartu Postimees* 08.12.2008.

169 Mälestised. 14135 Vastseliina mõisa kabel 18/19 saj. Kultuurimälestiste riiklik register. (29.04.2013)

asemele rajati tantsuplats¹⁷⁰; Viljandi kalmistu kohale kerkis laululava¹⁷¹. Kabelite sisustus veeti laiali. Näiteks tehti Vanamõisa kalmistu tinakirstudest loomadele jootmiskünad¹⁷². Hooldamata kalmistud kasvasid aja jooksul võssa ja hauatähised lagunesid.

Kultuuriväärtuseks ei peetud mõisaarhitektuuri 1920.–1930. aastate Eesti Vabariigis ega ka nõukogude perioodil. Tähelepanu väärised vaid vähesed selle valdkonna tippteosed. Muinsuskaitse all oli kalmistutest nõukogude perioodil ainult Kudjape surnuaed (arhitektuurimälestisena), samuti olid muinsuskaitse all mõned üksikud hauamonumendid ja -kabelid.¹⁷³ Mõisatele kui arhitektuuriväärtustele hakati rohkem tähelepanu pöörama 1970. lõpus, kui kunstiteadlase Helmi Üpruse eestvedamisel toimus esimene mõisate inventeerimine. Laiaulatuslik välitöö tehti aastatel 1976 – 1978, analüüs kaitsettepanekute ja koondaruande tegemiseni kestis 1980. aastani.¹⁷⁴ Väärtuslikumad säilinud mõisahooned ja -kompleksid võeti riikliku kaitse alla.

20. sajandi keerulistes poliitilistes oludes said mõisakalmistud tugevalt kannatada. Revolutsiooni- ja sõjasündmuste, Eesti Vabariigi loomise ja mõisate võõrandamise, Teise maailmasõja ning Nõukogude okupatsiooni tulemusel hävis baltisaksa kultuur sisuliselt täielikult. Alles 1970. aastatel hakati mõisaarhitektuurist rääkima kui omaette väärtusest.

4.2 Mõisakalmistud taasiseseisvunud Eestis

Eesti Vabariigi taasiseseisvumise järel on mõisakalmistud pälvinud pisut enam tähelepanu kui nõukogude perioodil. Mõisnike perekonnakalmistuid on hakatud väärtustama kui ajaloolisi kultuurimälestisi.

Muinsuskaitse alla on võetud „kõik pärast 1772. aastat kirikutesse ja kirikuaedadesse matmise keeldu kuni 1940. aastani rajatud kalmistud ... kõik

---

170 *Mälestised. 28753 Vändra mõisa kalmistu*. Kultuurimälestiste riiklik register. (29.04.2013)

171 Kressa, Jaanika. Ungern-Sternbergid – Fellini viimane parunipere teenimatult unustatud. – *Kultuur ja Elu* 3/2012.

172 *Pärandkultuuri objekt: Budbergide surnuaed (Hauametsa)*. Keskkonnainfo kodulehekülg. (04.05.2013)

173 Pae, Taavi. *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused*. Magistritöö. Tartu ülikooli loodusteaduskond, 2002, lk 23.

174 Suuder, Olev. Inventory of manors - future of the past. – *Baltic Journal of Art History* 2011.

kirikuaiad alates 13. sajandist kuni 1940. aastani, kus on säilinud kirikuaiale iseloomulikud ajaloolised rajatised, haljastuselemendid ja hauatähised.^{175c} Kuna mõisnike perekonnakalmistutest on suur hulk praktiliselt hävinud ning nendest pole looduses enam erilist märki, on 110 teadaolevast perekonnakalmistust või neil asuvast kabelist muinsuskaitse all vähem kui pooled – 43.¹⁷⁶

Mõisnike kalmistud on kaitse alla võetud eeskätt arhitektuurilise või isikuloolise väärtuse pärast.¹⁷⁷ Kabelid Kose-Uuemõisa, Purdi, Vastseliina ja Keila-Joa mõisakalmistutel on kantud Muinsuskaitseameti registrisse tähelepanuväärse ehitusstiili tõttu. Zooloogiaprofessor Alexander Theodor von Middendorfi perekonna rahula Hellenurme mõisas ning polaaruurija Eduard Gustav von Tolli¹⁷⁸ perekonna kalmistu Kukrusel on muinsuskaitse alla võetud seoses oluliste ajalooliste isikutega. Muinsuskaitseameti toel on ette võetud ka mõningaid taastamistöid – näiteks Kose-Uuemõisa, Kärstna ja Väimela mõisa kabelites¹⁷⁹, kuid põhjalikumate tööde läbiviimine on jäänud rahaliste vahendite taha.

Mõned endiste mõisnike järeltulijatest on näidanud üles huvi esiisade pärandi vastu. Nad on külastanud oma esivanemate haudu ning organiseerinud nende korrastamise. Näiteks on von Schillingute perekond korraldanud Kuksema mõisa kalmistu hooldamise¹⁸⁰; Erastveres lasid Ungern-Sternbergide perekonna esindajad püstitada endisele mõisakalmistule mälestuskabeli¹⁸¹.

Mõned mõisakalmistu (Uusna¹⁸², Võisiku¹⁸³) on korrastatud külaseltside abiga. Luunja mõisakalmistule, kuhu on maetud ka endine vene peaminister krahv B. C. Münnich, rajati nõukogude ajal sigala ja prügimägi. Nüüdseks on see

---

¹⁷⁵ *Ajaloomälestiseks tunnistamine*. Muinsuskaitseameti kodulehekülj. (06.04.2013)

¹⁷⁶ *Kultuurimälestiste riiklik register*. Muinsuskaitseameti kodulehekülj. (27.04.2013)

¹⁷⁷ Pae, Taavi. Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis. – *Looduskaitsealaseid töid VII*. Koostanud ja toimetanud Jaan Eilart, Jaan Pärn ja Taavi Nuum. Tartu, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, 2003, lk 105.

¹⁷⁸ Eduard Gustav von Toll jäi kadunuks Uus-Siberi saarte ekspeditsioonil ning pole Kukrusele maetud.

¹⁷⁹ *Muinsuskaitseameti kaasfinantseerimisel tehtud tööd aastatel 1996-2011*. Muinsuskaitseameti kodulehekülj. (29.04.2013)

¹⁸⁰ *Järva-Jaani valla loodusmälestised* 29.01.2013. Järva-Jaani valla kodulehekülj. (29.04.2013)

¹⁸¹ Ritari, Tiiu. Pühitseti endiste mõisnike kabel ja kalmistu. – *Postimees* 03.09.1997.

¹⁸² Lina, Maret. Talgud Uusnas ja Viiratsis. – *Kuukiri* 4/2004.

¹⁸³ Käosaar, Vaike. Kundrussaares korrastatakse von Bockide kabelit ja kalmistut. – *Vooremaa* 05.10.2007.

kohaliku Sven Šoisi eestvedamisel taastatud kauni pargina.¹⁸⁴ Riidaja mõisa kabel on von Strykide suguvõsa algatusel ja Põdrala vallavalitsuse toetusel taastatud ja pühitsetud 2001. aastal piirkonda teenindavaks kirikuks¹⁸⁵. Perekond Glehnide matmispaiga Nõmmel korrastati Tallinna linnavalitsuse erinevate allüksuste omavahelise koostööna. Töid finantseeriti linna eelarvest ja tegemist on nüüd linnale kuuluva ja linna poolt hooldatava objektiga.¹⁸⁶ Mõned endised mõisakalmistud on kasutuse leidnud piirkonna surnuaiana (näiteks Pajusi, Ahja, Rutikvere) ning seetõttu suhteliselt heas korras.

Eesti Vabariigi taasiseseisvumise ajal on mõisakalmistud pälvinud veidi enam tähelepanu kui nõukogude perioodil. 43 neist on võetud muinsuskaitse alla, vähesed kalmistud ja kabelid on endiste mõisnike järeltulijate, kohalike omavalitsuste ja külaseltside poolt korrastatud. Enamike mõisakalmistute üldseisukord on aga jätkuvalt vilets ning mõisnike matmispaigad hävimas.

4.3 Mõisakalmistute tulevikust

Julgen arvata, et nii mõnedki mõisakalmistutega kokku puutunud inimesed tunnevad muret nende tuleviku pärast. Ka mina olen mõisnike kalmistuid uurides arutlenud nende võimaliku säilimise või hävinemise üle. Tundub, et paljud neist lagunevad peagi lõplikult ning nende kunagisest eksisteerimisest ei ole varsti looduses enam mingitki märki. Küsin, milline võiks olla Eesti mõisakalmistute tulevik?

Mõisnike perekonnakalmistud esindavad olulist osa Eesti ajaloost ning nende säilitamine aja- ja kultuuriloolise väärtusena on väga oluline. Paljud perekonnakalmistutele maetud baltisakslased on jätnud märkimisväärse jälje nii Eesti kui ka terve maailma kultuurilukku. Selle teadvustamine ning nende inimeste mälestuse hoidmine baltisaksa perekonnakalmistute korrastamise ja säilitamise kaudu võiks olla Eesti kultuuriloo üheks ülesandeks.

---

¹⁸⁴ *Münnichite ja Nolckenite mälestuspark külastajatele avatud* 22.10.2012. Luunja valla kodulehekülg. (29.04.2013)

¹⁸⁵ *Üldinfo. Ajalugu*. Põdrala valla kodulehekülg. (29.04.2013)

¹⁸⁶ Kressa, Jaanika. Ungern-Sternbergid – Fellini viimane parunipere teenimatult unustatud. – *Kultuur ja Elu* 3/2012.

Viimasel ajal on meedias palju räägitud kalmistuturismi edendamise võimalustest Eestis. Tallinna keskkonnaameti heakorra ja investeringute osakonna peaspetsialisti Ly Pärna sõnul on kalmistuturismi eesmärgiks „viia inimesed silmapaistvate kultuuritegelaste haudade juurde, tutvustada läbi nende Eesti ajalugu, meie minevikku“¹⁸⁷. Linnakalmistute kõrval võiksid antud vallas tähelepanu pälvida ka mõisnike perekonnakalmistud. Kindlasti leiaksid mõisnike perekonnakalmistud rakendust piirkonna vaatamisväärsustena. Selle heaks tõestuseks on Barclay de Tolly mausoleum Jõgevestes, mida on külastanud väga paljud eestlased ning ka välisturistid.

Loodan väga, et nii eriline nähtus Eesti ajaloos kui baltisaksa mõisnike erakalmistud leiaksid väärtustamist ning nende säilitamise vajadus muutuks oluliseks. Läänemaa kalmistuid uurinud Lembitu Tarang on öelnud: „peaksime oma kalmistuid paremini hoidma – need on piltlikult meie kultuuri kontsentraat.“¹⁸⁸ Olen tema väitega igati nõus.

4.4 Kokkuvõte

Revolutsiooni- ja sõjasündmuste, Eesti Vabariigi loomise ja mõisate võõrandamise, Teise maailmasõja ning Nõukogude okupatsiooni tulemusel hävis baltisaksa kultuur peaaegu täielikult. Mõisnike kalmistud rüüstati, hooldamata platsid võsastusid ja hauatähised lagunesid. Alles 1970. aastatel hakati Eesti NSV's rääkima mõisahoonetest kui arhitektuurilisest väärtusest, mida on vaja säilitada. Eesti Vabariigi taasiseseisvumise ajal on mõisakalmistud pälvinud veidi enam tähelepanu kui nõukogude perioodil. 43 neist on võetud muinsuskaitse alla, vähesed kalmistud ja kabelid on endiste mõisnike järeltulijate, kohalike omavalitsuste ja külaseltside poolt korrastatud. Kahjuks on taastamistööd takerdunud rahastusprobleemide taha. Seetõttu on paljude mõisakalmistute üldseisukord aga jätkuvalt vilets ning mõisnike matmispaigad hävimas.

Mõisnike perekonnakalmistud esindavad olulist osa Eesti ajaloost ning nende säilitamine aja- ja kultuuriloolise väärtusena on väga tähtis.

---

187 Kaukvere, Tiina. Tallinn valmistub kalmistuturismiks. – *Tallinna Postimees* 25.07.2012.

188 Tarang, Lembitu. *Läänemaa kalmistud. I, Üldosa. Kullamaa kihelkonna kalmistud*. Kullamaa, Kullamaa Kihelkonnamuuseum, 2011, lk 5.

5. Mõisakalmistute andmebaas

Antud magistritöö üheks eesmärgiks on Eestis leiduvate mõisakalmistute andmebaasi loomise eeltöö. Selleks olen kokku kogunud mõisakalmistuid käsitleva materjali, mis on esitatud alljärgnevas tabelis. Kalmistud on järjestatud kihelkondliku jaotuse järgi ning kogutud materjal on jaotatud kümneks alateemaks:

- **Mõis** – mõisa nimi nii eesti kui saksa keeles. Tuginen Eesti Ajalooarhiivi 1994. aastal avaldatud Eesti mõisate nimekujudele¹⁸⁹.
- **Paiknemine** – mõisa kihelkondlik kuuluvus nii eesti kui saksa keeles, tuginedes 19. sajandi lõpu kihelkondlikule jaotusele.
- **Rajamise aeg ja rajaja** – võimalusel on esitatud kalmistu valmimisaasta ja isik, kelle algatusel see rajati. Kahjuks pole kalmistu rajamisaeg enamasti teada. Seetõttu on tabelis ära märgitud saksa koguduste ümberkirjutatud surmameetrikate andmetele tuginedes teadaolevalt esimene kalmistule maetud inimese surma-aasta. Teistest allikatest kogutud materjal on viidatud.
- **Asukoht** – kalmistu asukoha kirjeldus looduses. Andmed kogutud Maa-ameti kaartidelt ja välitöödel. Teistest allikatest pärit andmed on viidatud.
- **Kaugus** – mõisakalmistu kaugus härrastemajast linnulennult, tulemused on saadud Maa-ameti kaardikeskkonna vahemaade mõõtmise funktsiooni abil. Teistest allikatest pärit andmed on viidatud.
- **Juurdepääs** – mõisakalmistu erilise juurdepääsu (sihttee, puudeallee vms) kirjeldus. Andmed on kogutud Maa-ameti kaartidelt ja välitööde käigus vaatlusel. Teistest allikatest pärit andmed on viidatud.
- **Üldiseloomustus** – kirjeldus kalmistu kunagisest välisilmest, seal leidunud hauatähistest ja -kabelitest, aiapiiretest, haljastusest. Tuginesin nii Muinsuskaitse Registri, kodulooliste uurimuste kui ka välitöödel kogutud andmetele.

---

189 Eesti mõisad. Toimetaja Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994.

- **Seisukord ja hooldustase** – mõisakalmistu hetkeolukorra kirjeldus ning selle võimalikud põhjused.
- **Maetud isikud** – kalmistut kasutanud suguvõsade nimed ning lahkunute arv. Sulgudes toodud kalmistule maetute varaseim ja hiliseim surmaaasta tuginedes *Nekropolise* andmetele. Teistest allikatest pärit materjal on viidatud.
- **Muinsuskaitse** – info, kas mõisakalmistu või mõni sel asuv rajatis on muinsuskaitse alla võetud. Kaitsealused objektid on eraldi toodud tabelina töö lisa (vt Lisa 3) .

	Mõis	Paiknemine	Rajamise aeg; rajaja	Asukoht	Kaugus	Juurdepääs	Üldiseloomustus	Seisukord ja hooldusaste	Maetud isikud	Muinsuskaitse
	EESTIMAA// ESTLAND									
	Harjumaa// Kreis Harrien									
1	Kose// Alt-Kosch	Jõelähtme kihelkond// Ksp. Jegelecht	1874. aasta sügis; Andreas Cristian Koch (1)	Pirita jõe kaldal// Kaunid vaated jõeorule ja kloostri- varemetele. Sobiv maapind. (1)	0,85km		Kuusnurkse põhiplaaniga kahekorruseline neoromaani stiilis ehitis, kummalgi korrusel ühe võlvlaega ruum. Kollakast tellisest; kõrgel maakivist soklil. Hoonet ilmestavad dekoratiivlemendid: erikujulised aknaavad, katuseornikesed, vahekarniisid. Kahel pool ust ristid. Ruumides marmorskulptuurid A. Weizenbergilt, osa neist on hävinud või kaduma läinud, osa aga siiani säilinud Kunstimuuseumis, kuhu need 1946. aastal varjule viidi. Hauad asuvad kahes reas kabeli ees, kummalgi pool ehitise sissepääsu. (1) Kalmistut ümbritseb maakividest müür, millel raudaed.	Katuseta jäänud kabel taastati arhitekt T. Linna projekti järgi 1999-2003, hoone renoveerimist toetasid Tallinna Linnavalitsus, Kochide perekonna järeltulijad jt. Uus katus, katusekonstruktsioon, tammepuust ukсед ja neid väljastpoolt kaitsvad sepihvõred, siseviimistlus, taastati dekoratiivsed kivi-parketid. Hoone ees on taastatud matusepaika ümbritsev maakivisokliil metallaed. (1) Kalmistu õnnistas sisse Pirita kloostri vaimulik Vello Salu. (2)	von Kochide perekonnakalmistu	Kalmistu; kabel (1)
2	Maardu// Maart	Jõelähtme kihelkond// Ksp. Jegelecht		Mõisapargis (3)			1 haud, 1 õõnes hauakamber.(4)	Hauatähised on suure osas hävinenud. (4)	von Brevenite perekonnakalmistu	

3	Viimsi mõis// Wiems	Jõelähtme kihelkond// Ksp. Jegelecht	1860ndatel (1)	Pirita jõe kaldal	4,2km		Arvatavasti asus kalmistul kabel. (6)	Hävinud, sellel kohal eramurajoon. (5)	von Buxhoevedenite perekonnakalmistu	Kalmistu-ase (6)
4	Ingliste// Haehl	Juuru kihelkond// Ksp. Jörden		Jõe ääres, kõrgemal kohal (8)	1km (7)		Mäge ümbritses kiviaeid ja istutatud kuused. Müür torniga(alumine osa kividest) poolitas mäe. Puidust trepp viis teisele korrusel, sinna sai veel ronida 1937. a.(9)	Kalmistu on hooldamata; võsastunud, säilinud kalmistu ringmüüri väravatorni varemed. (8) // 1937.a. lammutati puidust torni osa; paruni haud kaevati lahti; kolhoosi ajal varastati plaadid. (9)	von Staalide perekonnakalmistu	
5	Keila-Joal// Schloß Fall	Keila kihelkond// Ksp. Kegel	1844. a (11)	Metsapargis, kõrgel luitelael, kus avanes vaade üle metsa merele. (10)	0,9km	Kalmistule viib kaks paekivitreppi. (10)	Keila-Joa looduspargis asuv matmispaik on piirdeta ala, 2 matustegrupi. Kalmistu lääneservas paikneb kivist, krohvitud ja värvitud seinade, viilkatusega historisistlik kabel. Kabeli arhitektuuri ilmestavad püstjooneliselt piiritletud, sambaid imiteerivad nurgaketid. Esiviilul ümarakna-ava. Sissepääsu ja aknaavasid katavad sepišvõred. (14)	Aja jooksul on kalmistut korduvalt rüüstatud. Marmorplaatidega kaetud haudadelt on murtud ristid. Nõukogude ajal kasutati lasketiiruna, sihtmärgiks ristid. (12)	von Benckendorffide ja Volkonskite perekonnakalmistu (1781-1940); maetud 9; lisaks 1940. a 1 punaväelane (13)	Kalmistu (14); kabel (15)
6	Mustamäe kõrvalmõis (Glehni loss)// Hohenhaupt	Keila kihelkond// Ksp. Kegel	1896.a; Nikolai von Glehn (17)	Metsas (nüüd Nõmme linnaosa) (16)	0,6km		Kanalite, saarekete ja sildade süsteem. Suur marmorrist naise mälestuseks. Lahkunud maetud saarekestele. (18)	Nõukogude ajal purustati rist ja kalmistu hävitati. Park taastatud. 2008. aastal avati taastatud marmorrist. (19)	von Glehnide perekonnakalmistum aetud 3 (20)	Kalmistu (18)

7	Kose-Uuemõisa// Neuenhof	Kose kihelkond// Ksp. Kosch	Kabel 1886.a, teistel andmetel 1905. a (21)// Natalie von Uexküll (22)	Mõisapargis (parkmetsas), Pirita jõe käärus	0,7km	Kalmistuni viib tee läbi pargi.	Neogooti stiilis kabel, kus punast tellist täiendavad paekivist detailid. Kabeli portaali kohal asub von Uexküllide raidvapp. (23)	Praeguseks ajaks on hauatähistest säilinud fragmendid; kabel on varemetes. Restaureerimisel.	von Uexküllide perekonnakalmistu	Kalmistu (24); kabel (25)
8	Järvakandi mõis// Jerwakant	Rapla kihelkond// Ksp. Rappel	1848. a (26); teistel andmetel 1840. a (26.1)	Metsas (26)			Järeklassitsistlikus stiilis ümara kujuga kabel. (26)	1920ndate lõpuks rüüstatud, haud lahti kaevatud. (27) Säilinud on kabeli varemed ja üksikud hauakivide fragmendid. (28)	von Taubede perekonnakalmistu	
9	Raiküla mõis// Rayküll	Rapla kihelkond// Ksp. Rappel	1874. a; Alexander von Keyserling (30)	Metsas	1,2km	Kalmistuni viis allee, mille äärde istutati enelaid. (29)	Nelinurkne plats, mida ümbritses aed. Allikal toimiv purskkaev. (29)	Aed hävinenud, säilinud värvapostid. Alleed igal aastal korrastatud, samuti hauaplatsi. (29)	von Keyserlingide (1874 - 1895) perekonnakalmistu; maetud 4. (28)	Kalmistu (28)
	Järvamaa// Kreis Jerwen									
10	Raka mõis// Rackamois	Ambla kihelkond// Ksp. Ampel		Metsatukas	0,85km		Matmispaika ümbritses kiviaed. Neli hauda. Hauatähis obelisk ja rõngasrist. (31)	1/4 kiviaiast on säilinud tervena; hauad on lahti kaevatud. Enamus hauatähiseid on lõhutud või ära viidud. (31)		
11	Kuksema mõis// Jürgensberg	Järva-Jaani kihelkond// Ksp. St. Johannis	Esimene matus 1803.a	Parkmetsas, kõrgel künkal	0,75km	Kabelini viib teelt allee, mis kunagi ulatus mõisani.	von Schillingute matusekabel	Matusekabel korrastatud, plats hooldatud. Säilinud mõned hauatähised.	von Stackelbergide(1803-1861) ja von Schillingute(1889-1927) perekonnakalmistu; maetud 18 - kabelis 3, kalmistul 15	

12	Roosna-Alliku mõis// Kaltenbrunn	Järva-Jaani kihelkond// Ksp. St. Johannis	Esimene matus 1802.a	Metsas	0,5km	Sihttee viib mõisa härrastemaja keskteljelt metsa kalmistu ligidusse.	Ümbritsetud vallikraaviga, kabel 6-nurkne paekiviehitus, mis kaetud kupliga. (32)	Matusekabel on ümber ehitatud grillkojaks; säilinud hauatähiste fragmendid.	von Stackelbergide(1802-1932) perekonnakalmistu; maetud 11- kabelis 2, kalmistul 9	Kalmistu; kabel
13	Võhmata mõis// Wechmuth	Järva-Jaani kihelkond// Ksp. St. Johannis	Esimene matus 1886.a	Metsa serval	0,65km		Ümbritsetud maakiviaiaga.	Rüüstatud, piirdeaed halvas seisukorras, säilinud hauaplaatide fragmente.	Zoege von Manteuffelite(1886-1916) perekonnakalmistu; maetud 3	
14	Albu mõis// Alp	Järva-Madise kihelkond// Ksp. St. Matthäi	1884.a (33)	Metsastunud künkal	1km		Graniidist ja Kuru dolomiidist neogooti stiilis kabel. Ümbritsetud graniidist aiaga. (33)	Kabeli ümbrus on metsistunud ja võsastunud. Kabelil oht variseda, asub karjääri serval. (33)	von Lilienfeldide perekonnakalmistu	
15	Aruküla mõis// Arrokül	Koeru kihelkond// Ksp. Marie-Magdalenen	Esimene matus 1827.a	Parkmetsas	0,55km		Puhta vuugiga dolomiidist neogooti stiilis viilkatusega matusekabel. (34)	1996. a restaureeritud. (35)	von Tollide(1827-1929) perekonnakalmistu; kabelisse maetud 6	Kabel (34)
16	Piibe mõis// Piep	Koeru kihelkond// Ksp. Marie-Magdalenen	Esimene matus 1776. a (36)	Kõrgemal kohal metsatukas	1,1km			Tänapäeval pole kalmistust enam mingit jälge, kuid rahva seas liigub jutte, nagu oleks Toodamäelt leitud hauaplaatide tükke. Muistsele matmispaigale viitab ka Toodamäe nimi. Arvatavasti on haud lahti kaevatud. (36)	von Baeride perekonnakalmistu; maetud 1 (36)	

17	Koordi mõis// Korrisaar	Peetri kihelkond// Ksp. St. Petri	Esimene matus 1797.a	Keset põldusid, väikeses puudesalus	0,9km		Kabel	Kabeli varemed kohaliku nooruse mängumajaks. (37)	von Rosenite(1797- 1861) perekonnakalmistu; kabelisse maetud 5	
18	Esna mõis// Orrisaar	Peetri kihelkond// Ksp. St. Petri	Kabel 1842.a; Anna Christina Grünewaldt (39) // Esimene matus 1831.a	Metsas	1km	Tammedega ääristatud metsasiht. (38)	Esna, Koigi ja Huuksi mõisnike kalmistu (39)//Neogooti stiilis paekivist kabel; ehitatud L. von Maydelli projekti järgi. Kujundatud meisterlikult laotud dekoratiivdetailidega; suure portaaliga, teravkaarsete petikutega liigendatud kontraforssidega, roosaknaga. Kabel on ühelööviline, kahe võlvikuga. Kabeli ukse kohal paekivist tahutud von Grünewaldide vapp. Seintel von Grünewaldide perekonnaliikmete nimedega seinaplaadid. (40)	Kabelit ja kalmistut on restaureeritud.	von Grünewaldtide(1831- 1932) perekonnakalmistu; maetud 61	Kabel (40)
19	Kirna mõis// Kirna	Türi kihelkond// Ksp. Turgel	Esimene matus 1772.a; kabelis 1822.a	Väikesel künkal	0,75km		Neljast sambast koosneva sammastportikusega matusekabel, mis meenutas antiiktempli. Matusekabel sarnanes peahoone portikusega ning oli arvatavasti püstitatud peahoone ümberehitamisega samal ajal. (41)	Kabel on varemeis; neljast sambast on alles kolm. Kalmistu ette on rajatud silouauk.	von Fersenite(1772- 1841), von Osten- Sackenite(1789- 1855) ja von Pilchaude(1817- 1890) perekonnakalmistu; maetud 26 - 4 kabelis; 14 hauakambrites; 8 haudadel	

20	Lokuta mõis// Tecknal	Türi kihelkond// Ksp. Turgel	Esimene matus 1860.a	Metsaserval	8km		Neogooti stiilis hulknurkne matusekabel. (42)	Kabelist on säilinud varemed, plats täiesti kinnikasvanud. (43)	Rausch von Traubenbergide(186 0-1932) perekonnakalmistu; maetud 6pax - 3 kabelis ja 3 haudadel	
21	Purdi mõis// Noistfer	Paide kihelkond// Ksp. Weißenstein	Esimene matus 1761.a	Anna kirikusse suunduva tee ääres	1,4km	Allee mõisast Anna kirikuni.	Hilisbarokne plekist voluutkatusega paekivist krohvitud seintega matusekabel. (44)	Lagunenud. Uksed ja luugid uued. Säilinud erinevaid hauatähiste fragmente. (44) Korrastatud talgute raames.	von Baranoffide(1761- 1818) ja von Ungern- Sternbergide(1825- 1917) perekonnakalmistu; maetud 25 - 6 kabelis ja 19 haudadel	Kalmistu; kabel (44)
	Läänemaa// Kreis Wiek									
22	Velise mõis// Schloß Felcks I	Vigala kihelkond// Ksp. Fickel	1820ndad (46) // Esimene matus 1800.a	Velise jõe kaldal	1,1km	Metsatee	Kabel	Kabel varemetes, plats võsastunud.	von Wetter- Rosenthalide(1800- 1829) perekonnakalmistu; kabelisse maetud 3	
23	Velise mõis// Schloß Felcks II	Vigala kihelkond// Ksp. Fickel	Esimene matus 1885.a	Velise jõe kaldal	1,2km	Kalmistuid ühendas omavahel sild. (46)	Neogooti paekivikabel. Ees viilkatus, tagaküljel täiskelpkatus. Fassaadil kaks tornikest, kaetud plekiga. Kalmistu ümbritsetud mullavalliga. Üks hauaplats jääb kabelist paremale. (45)	Kabel rahuldavas seisukorras, uus katus paigaldatud 2005 a. (45)	von Maydellide(1885- 1917) perekonnakalmistu; maetud 4	Kalmistu; kabel (45)

24	Vana-Vigala mõis// Schloß Fickel	Vigala kihelkond// Ksp. Fickel	1792. a; kabel 1793. a (50)// Esimene matus 1798. a // Teised andmed pakuvad kabeli ehitusajaks 19.sajandi algust. (47)	Mõisapargi serval jõe kaldal	0,55km		Ruudukujulise põhiplaani kabel on tellisehitise; kasutatud on paekivi ja graniiti. Lame- teravkaarne ukseportaal. (47)// Kabeli kõrval suur kaksikhaud ja teiste hauatähiste fragmente. //Kalmistut eraldab pargimaastikust madal paekivist piirdemüür, milles on kahe sümmeetrilise silmusornamendiga dekoreeritud metallist väravapostiga esinduslik klassitsistlikus stiilis dekoratiivne metallvärav. (48)	Kabel on kinni müüritud ja kaetud lihtsa katusega, piirdemüüri on restaureeritud.	von Uexküllide(1798- 1908) perekonnakalmistu; maetud 19	Kabel (47); kalmistu (49); piirdemüü r (48)
25	Jädivere mõis// Jeddefer	Vigala kihelkond// Ksp. Fickel							von Ruckteschellide perekonnakalmistu	
26	Illuste mõis// Illust	Hanila-Varbla kihelkond// Ksp. Hannehl- Werpel	Esimene matus 1847. a	Parkmetsas mere kaldal Illusaare poolsaarel	0,7km			Võsastunud, rüüstatud.	von Maydellide(1847- 1917) perekonnakalmistu; maetud 13	
27	Virtsu mõis// Schloß Werder	Hanila-Varbla kihelkond// Ksp. Hannehl- Werpel	Esimene matus 1810. a	Puhtulaiul, mere ääres, looduslikus pargis	3km		Platside ümber kivipiirded. (42)	Hauatähised enamuses hävinud.	von Helwigite perekonnakalmistu(1 810-1914); maetud 9	
28	Uue-Varbla mõis// Neu-Werpel	Hanila-Varbla kihelkond// Ksp. Hannehl- Werpel	Esimene matus 1872. a	Metsatukas	0,4km			Hävinud.	von Schmidtide(1872- 1918) perekonnakalmistu; maetud 5	

29	Vanamõisa mõis// Wannamois	Lihula-Kirbla kihelkond// Ksp. Leal-Kirrefer	Esimene matus 1858. a	Väikeses puudesalus	1,3km	Algselt viis kalmistule mõisas kivisilla juures hargnenud sirge sihitee, kuid hilisemad maaparandustööd on selle otsetee kaotanud. (53)	Hauakamber	Metsistunud, rüüstatud.// Hauakamber on poolenisti sisse kukkunud, selle kõrval asub üks rist. (55) //Nõukogude ajal lasti tinakirstudest loomadele jootmiskünasid teha. Hauaplatse ümbritsev sepisaed ära veetud. (54)	von Budberg-Bönninghausenite(1858-1898) perekonnakalmistu; maetud 2	
	Virumaa// Kreis Wierland									
30	Varangu mõis// Wrangelshof	Haljala kihelkond// Ksp. Halljal	Esimene matus 1892. a// Kabelil aastaarv 1895.	Jõe ääres, jõe harude vahele kujunenud saarel	0,6km		Kõrge viilkatusega maakivist kabel, viiluväljas von Luederite vapp.	Kabel on rüüstatud; kolhoosi ajal kasutati seda silohoidlana. (56)	von Luederite(1892-1931) perekonnakalmistu; maetud 8	
31	Rägavere mõis// Raggafer	Viru-Jaagupi kihelkond// Ksp. Jakobi	Esimene matus 1800.a	Põllu peal, ümbritsetud puudega.	0,5km		Viilkatusega paekivikabel; kalmistu on piiratud madala maakivimüüriaga. Hauad kabelis ja ümber kabeli.	Kabel varemetes, hauad lahti kaevatud. Hauatähiste fragmendid.	von Kaulbarside(1800-1893) perekonnakalmistu; maetud 15 - 5 kabelis ja 10 haudadel; maetute hulgas on ka 2 Vinni mõisas asunud saksakeelse tütarlaste kodunduskooli juhatajat.	Kabel (57)

32	Voka mõis// Chouldleigh	Jõhvi kihelkond// Ksp. Jewe	Esimene matus 1838.a	Jõe kaldal, mõisapargis	0,2km			Säilinud mõned hauatähiste fragmendid.	von Wilckenite(1828- 1904) perekonnakalmistu; maetud 11	
33	Tammiku mõis// Eichenhain	Jõhvi kihelkond// Ksp. Jewe	Esimene matus 1882.a	Mõisapargis			Tammiku mõisa juures oli Hauamägi, mis seest müüritud. (57)	Hävinenud.	von Strykide(1882- 1901) perekonnakalmistu; maetud 2	
34	Edise mõis// Schloß Etz	Jõhvi kihelkond// Ksp. Jewe	Esimene matus 1884.a	Väikeses pargis, puudesalus	1km		Kabel; kalmistut ümbritseb maakivist aed.	Kabel varemetes, säilinud piirdemüür, plats võsastunud.	von Rosenite(1884- 1912) perekonnakalmistu; maetud 4	
35	Kukuruse mõis// Kuckers	Jõhvi kihelkond// Ksp. Jewe	Esimene matus 1827.a	Puudesalus	1,1km	Mõisa peahoone keskteljelt suundub kalmistuni lehiseallee.	Polaaruurija Eduard von Tolly mälestusmärk ja mõned hauaplaadid.// Kunagi on kalmistul olnud ka kabel. (59)	Park hooldatud, säilinud väravapostid ja hauaplaadid. Kunagisest kabelist pole enam märki.	von Tollide(1827- 1913) perekonnakalmistu; maetud 16	Allee koos matmis- paigaga (59); kalmistu (58)
36	Mäetaguse mõis// Mehntack	Jõhvi kihelkond// Ksp. Jewe	Kabel 1874.a (60) // Esimene matus 1915.a	Kõrgel künkal	0,75km		Historitsistlik viilkatusega paekivist matusekabel neogooti stiilist akendega. Fassaadil raidvapp. (60) Kabeli kõrval raudaiaga ümbritsetud hauaplats.	Hooldatud, kabelit on restaureeritud.	von Rosenite(1915- 1931) perekonnakalmistu; maetud 2	Kabel (60)
37	Sompa mõis// Sompäh	Jõhvi kihelkond// Ksp. Jewe	Esimene matus 1878.a (60)	Metsa serval	0,9km			Võsastunud, säilinud hauakivide fragmente. Hauakivid veeti kivitööstusse ümbertegemiseks.	von Rentelnide(1878- 1892) perekonnakalmistu; maetud 3	

38	Neeruti mõis// Buxhöwden	Kadrina kihelkond// Ksp. Katharinen	Esimene matus 1915.a	Metsas	1,15km	Allee	Ruudukujuline hauaplats, igas nurgas kuusk ja piirdetraat nende vahel. Madalat hauaküngast ehtisid sepistatud rist, metallpärg ja neli leinajalakat nende ümbes.(65)	Kalmistu hävinud. 1991. a seisid omal kohal veel vaid kuused. (65)	von Kirschtenite(1915) perekonnakalmistu; maetud 1	
39	Udriku mõis// Uddrich	Kadrina kihelkond// Ksp. Katharinen	Esimene matus 1792.a	Metsas, kõrgemal kohal	0,5km		Antiiktempli sarnane sammastikuga esinduslik matusekabel. (61)	Kabel hävinenud; krahvi hauaplatsi asukoht tähistatud. (64)	von Rehbinderite(1792- 1905) perekonnakalmistu; maetud 10 - 9 kabelisse ja 1 hauda	
40	Mädapea mõis// Mettapäh	Rakvere kihelkond// Ksp. Wesenberg	Esimene matus 1872.a	Tõenäoliselt mõisapargis, kaardil ei leidu (62)					von Wendrichide(1872) perekonnakalmistu; maetud 1	
41	Kloodi mõis// Peuth	Rakvere kihelkond// Ksp. Wesenberg	Esimene matus 1847.a	Puudest ümbritsetud	0,9km		Hauakambris kaks kivikirstu ja nende peal malmplaat. (63)	Plats võsastunud, hauavõlv autokumme täis.	von Clodt- Jürgensburgide(1847 -1864) perekonnakalmistu; maetud 3	

	LIIVIMAA// LIVLAND									
	Pärnumaa// Kreis Pernau									
42	Audru mõis// Audern	Audru kihelkond// Ksp. Audern	Esimene matus 1852.a	Audru jõe ääres, Audru jõe kääru ja Uruste jõe vahel, parkmetsas	0,7km	Allee	Sissepääsu markeerivad punasest graniidist väravapostid. (67)	Kalmistust säilinud vaid graniidist tahutud väravapostid; paigaldatud mälestuskivi. (68)	Pilar von Pilchaude(1852- 1934) perekonnakalmistu; maetud 9	Värava- postid (67)
43	Vana-Vändra mõis// Alt-Fennern	Vändra kihelkond// Ksp. Fennern	Esimene matus 1839.a// Woldemar Adolph von Ditmar (70)	Tänapäeval Vändra alevikus, elumajade vahel	0,6km		Kalmistut ümbritseb maakivist müür, sissepääsu piiravad sepisvõredega graniitpostid. (69)	Müür ja sepisvõre lagunenud. Säilinud hauatähiste fragmendid. Kalmistu lõhuti nõukogude ajal ja sellele rajati tantsuplats. (69)	von Ditmaride(1774- 1839); von Kruedeneride(1822- 1907)ja von Tiesenhausenite(193 2-1934) perekonnakalmistu; maetud 32	Kalmistu (69)
44	Tahkuranna mõis// Tackerort	Häädemeeste kihelkond// Ksp. Gudmanns- bach	Esimene matus 1785.a	Mere kaldal, metsaserval	0,8km			Kalmistukohale püstitati 2007. a Daniel de Bosquit mälestussammas. (71)	von Bayer- Weissfeldtide(1790- 1796); de Bosquit'ide (1785) perekonnakalmistu; maetud 4	
45	Abja mõis// Abia	Halliste kihelkond// Ksp. Hallist	Esimene matus 1814.a	Põllu peal	0,6km	Mitme km pikkune sirge allee. (73)			von Stackelbergide (1814) perekonnakalmistu; maetud 1	
46	Karksi mõis// Schloß Karkus	Karksi kihelkond// Ksp. Karkus	Esimene matus 1764.a	Linnusevaremete kõrval	1,4km		Väike barokne matusekabel. Kunagi ümbritsetud kõrge aiaga.	Ümbrus hooldatud. Kabel hästi säilinud, kuid vajab remonti.	von Lievenite(1763- 1783) perekonnakalmistu; maetud 4	Kabel (72)

47	Uulu mõis// Uhla	Pärnu- Eliisabeti kihelkond// Ksp. Pernau- St. Elisabeth	Esimene matus 1845. a// Reinhold Staël von Holstein (75)	Metsas	0,8km	Mõisast viis kirikuni sirge munakivisillutis ega jalgte. (74)	Võlitud kahe ruumiline hauakamber mõisakiriku kõrval. Kahe ruumi vahel on rauduks. (75)	Haud ei ole enam äratuntavad. Hauakamber rüüstatud, osaliselt mulda täis.	Staël von Holsteinide(1845- 1936) perekonnakalmistu; maetud 10	Hauakam ber (75)
48	Voltveti ehk Tihemetsa mõis// Tignitz	Saarde kihelkond// Ksp. Saara	Esimene matus 1839.a	Kõrgemal kohal	1km		Kalmistu on ümbrisetud kraavidest. Sissepääsu markeerivad kahelt pool graniitpostid.	Rüüstatud, võssa kasvanud. Alles vaid graniitpostid ja mõned hauatähiste fragmendid. // Nõukogude ajal oli kalmistu vahetus läheduses prügimägi. (77)	von Strykide(1839- 1916) perekonnakalmistu; maetud 13	Kalmistu (76)
49	Tõstamaa mõis// Testama	Tõstamaa kihelkond// Ksp. Testama	Esimene matus 1877.a// Plats pühitseti 1853. aastal. (78)	Kõrgemal kohal	0,3km	Allee	Wilhelm Fromhold Staël von Holsteini ja abikaasa mälestusmonument.	Hävinenud. Säilinud mälestuskivi.	Staël von Holsteinide(1877- 1897) perekonnakalmistud; maetud 2	
50	Taali mõis// Staelenhof	Tori kihelkond// Ksp. Torgel	Esimene matus 1778.a	Pärnu jõe ääres	1km		Hilisklassitsistlik matusekabel. (80)	Kabel põles 1957, praegu on sellest järel vähesed varemed. Maanteelt kalmistule suundunud tee on põlluks küntud, mistõttu kalmistu on raskesti leitav. (57) Kabeli ümber säilinud hauatähiste fragmente.	Staël von Holsteinide(1778- 1914) perekonnakalmistu; maetud 30 - 21 kabelisse ja 9 haudadesse	Kalmistu (79)
	Saaremaa// Oesel									
51	Mõntu mõis// Mento	Jämaja kihelkond// Ksp. Jamma	Esimene matus 1860. a// Teistel andmetel rajatud 1880-81 (81)	Luitealal	0,7km		Kabel	Kabel hävinud. Korrastatud 2006. a Saaremaa Muinsuskaitse Seltsi poolt, siis paigaldati ka mälestustahvel. (81)	von Ekesparre'ide(1880- 1930) perekonnakalmistu; maetud 5	

52	Triigi mõis// Feckerort	Karja kihelkond// Ksp. Karris	Esimene matus 1880.a	Metsas	0,3km		Kabel	Kabel hävinenud. Plats võsastunud.	von Pollide(1860) perekonnakalmistu; maetud 1	
53	Tumala mõis// Thomel	Pöide kihelkond// Ksp. Peude	Esimene matus 1833.a	Metsas	0,5km	Kabelini suundub lühike puiestee.	Hilisklassitsistlik kabel, kabelit piirab tamme ja pärnasalu. (82) Kabeli ümber hauad.	Peaaegu täielikult hävinenud kabel on taastatud. Säilinud hauatähiste fragmente.	von Stackelbergide(1833-1931) perekonnakalmistu; maetud 15 - 14 kabelisse ja 1 hauda	Kalmistu; kabel (82)
	Tartumaa// Kreis Dorpat									
54	Kuremaa mõis// Jensel	Palamuse kihelkond// Ksp. St. Bartholomäi	Kabel 1899.a	Metsas	1,2km	Tammeallee	1899. aastal püstitati Walter von Engelhardti plaanide järgi neogooti kabel. (84) Ümber kabeli hauad.	Säilinud kabel ja hauatähiste fragmente. Plats võsastunud. Rüüstatud, hauad lahti kaevatud. Kabelis ilmselt läbi viidud satanistide rituaale.	von Oettingenide(1899-1928) perekonnakalmistu; maetud 29 (83)	Kalmistu: kabel (83)
55	Luunja mõis// Lunia	Tartu-Maarja kihelkond// Ksp. Dorpat - St. Marien		Põlispuude salus	1km	Allee	Kabel, mille ümber hauad.	Nõukogude perioodil kalmistu rüüstatati ja hauatähised lõhuti, kõrvale ehitati sigala. Kabel ei ole säilinud. Kalmistupark koos maakivist aiaga põhjalikult taastatud. Säilinud mõned hauakivide fragmendid. (85)	Von Münnichite ja von Nolckenite perekonnakalmistu; maetud 17 (86)	
56	Vedu mõis// Fehthof	Äksi kihelkond// Ksp. Ecks		Metsas	0,65km	Metsani viis allee.	Kabelit ümbritses graniidist postidega aed.	Kalmistu on hävinenud, säilinud vaid graniidist aiapostid.	von Stackelbergide perekonnakalmistu	Kalmistu (87)

57	Saadjärve mõis// Sadjerw	Äksi kihelkond// Ksp. Ecks		Metsaserval	1,5km		Kõrge piirdemüür kaarväravaga.	1960ndatel oli alles kalmistu kaarvärav. (89) Praegu säilinud piirdemüür ja hauatähiste fragmente.	von Koskullide perekonnakalmistu	Kalmistu (88)
58	Kodijärve mõis// Gothensee	Kambja kihelkond// Ksp. Kamby		Väiksel künkal, metsatukas	0,5km	Allee (hävinenud).		Võsastunud, säilinud hauakivide fragmente.	von Ackermannide perekonnakalmistu// Teises maailmasõjas maeti sinna ka punaarmee sõdureid (91)	Kalmistu (90)
59	Väike-Konguta mõis// Klein-Kongota	Puhja kihelkond// Ksp. Kawelecht	Esimene matus 1862.a (92)	Künkal	3,4km		Kolm hauatähist.	Säilinud hauatähiste fragmente. Platsi on hooldatud.	von Stockeby'de (1862-1897) perekonnakalmistu, maetud 3 (92)	
60	Kärde mõis// Kardis	Laiuse kihelkond// Ksp. Lais	Esimene matus 1903.a (93)	Kõrgemal kohal	0,9km	Kalmistule suundub nuluallee. (93)	Suurele maakivile tahatud perekonnavapp, kivil suur must rist.	Kivil on säilinud perekonnavapp, must rist on purustatud.	von Stackelbergide(1903) perekonnakalmistu; maetud 1	
61	Saare mõis// Saarenhof	Maarja-Magdaleena kihelkond // Ksp. St. Marie-Magdalenen		Saarijärve ääres, väiksel künkal	2,5km	Allee	Kolm rist ja kiviplaadid, hauaplatside on valatud madal ristkülikukujuline betoonvöö. Pärimus kunagisest kabelist. (94)	Hooldatud. Keskmise rist osaliselt puudu.	Zoege von Manteuffelite perekonnakalmistu	
62	Aru mõis// Arronhof	Nõo kihelkond// Ksp. Nüggen		Kentsi järve kaldal, mõisapargi servas	0,55km	Pargiallee	Ümbritsetud maakiviaiaga.	Hävinenud. Plats võssa kasvanud, korduvalt rüüstatud.	von zur Mühlenite perekonnakalmistu	
63	Palupera mõis// Palloper	Otepää kihelkond// Ksp. Odenpäh		Metsatukas	1,4km	Puiestee poolenisti hävinud.	Ümbritsetud kõrge muldvalliga. Tahatud väravapostid. (95)	Hävinenud. Plats võsastunud, säilinud hauatähiste fragmente ja väravapostid.	von Bruiningkite perekonnakalmistu; maetud 6 (95)	

64	Rõngu mõis// Schloß Ringen	Rõngu kihelkond// Ksp. Ringen		Metsapargis	1,1km	Allee viib metsapargini.	Hauakamber, mida ümbritses rauast aed. (97)	Säilinud hauavõlv// Rüüstatud 1919. a. (97)	von Manteuffeli perekonnakalmistu	Kalmistu (96)
65	Hellenurme mõis// Hellenorm	Rõngu kihelkond// Ksp. Ringen	Esimene matus 1856.a. (100) Kabel ehitatud 19. sajandi viimasel veerandil. (101)	Parkmetsas	1km	Pärnaallee	Matusekabel on hilisklassitsistlikus stiilis neljakandilise põhiplaaniga krohvitud telliskivihoone, kuhu pole kedagi maetud. Pargis 12 hauakivi ja 1944. a surnud 2 eestlase ja 2 sakslase hauad. (100)	Plats hooldatud. Säilinud nii kabel kui ka hauakivid.	von Middendorfi (1856-1919) perekonnakalmistu; maetud 12 (100)	Kalmistu (99); kabel (98)
66	Restu mõis// Rösthof	Sangaste kihelkond// Ksp. Theal- Fölk		Pargiäärsel künkal (102)					von Rothide perekonnakalmistu, arvatavasti maetud 2 (102)	
67	Ahja mõis// Aya	Võnnu kihelkond// Ksp. Wendau		Kõrgemal kohal	0,95km	Kalmistule viis allee, millest säilinud kalmistupoolne osa.(103)	Neorenessanss-stiilis kabel, kauni ümarkaarse portaaliga. (103) Lisaks hauad kabeli ees.	1932. a võeti Vabadusõja ajal rüüstatud ning mahajäetud von Braschide perekonnakalmistu kasutusele kogu ümbruskonna matmispaijana. (103) Säilinud kabel ja mõned hauaplaadid ja ristialused kabeli ees.	von Braschide perekonnakalmistu//L isaks mõisaomanikele on 20.sajandil sinna maetud ka teisi inimesi.	
68	Kurista mõis// Kurrista	Võnnu kihelkond// Ksp. Wendau	1834. a; Stephan Guillemotte de Villebois (104)	Mõisapargis	0,6km		Kabel, mis piiratud kiviaiaga.	Plats on kinnikasvanud, väravahoone kohad on äratuntavad, säilinud mõned hauatähiste fragmendid, kabeli varemed. Rüüstatud 1945. a, oli tantsuplats. (104)	Guillemont de Villebois perekonnakalmistu	

69	Mäksa mõis// Mäxhof	Võnnu kihelkond// Ksp. Wendau	19.sajandi teine pool	Väikeses pargis	0,6km	Pärna-vahtra allee.	Neogooti stiilis Mäksa, Poka ja Kastre mõisnike von Essenite matusekabel, mille ees ruudukujuline maakivimüüri piiratud väljak, millel kahel pool teed paiknesid hauaplatsid. Kabeli külgedel ristikujulised niššid.	Kabelit kasutati 1940-1960 elamuna, hiljem laona. Kabel ja piirdemüür halvas seisukorras. Aias säilinud üksikuid hauatähiste fragmente.	von Essenite perekonnakalmistu	Kalmistu (106); kabel (105)
	Viljandimaa// Kreis Fellin									
70	Viljandi mõis// Schloß Fellin	Viljandi kihelkond// Ksp. Fellin-Land	Esimene matus 1907.a	Linnusevaremete läheduses, lossimägedes	0,1km			Kalmistu on hävinenud, selle kohale on püstitatud laululava.	von Ungern-Sternbergide(1907-1934) perekonnakalmistu; maetud 5	
71	Pärsti mõis// Perst	Viljandi kihelkond// Ksp. Fellin-Land	Esimene matus 1764.a	Põllu peal, ümbritsetud puudega, Kuuni järve kaldal	0,5km	Allee	Maakividest kabel; ümbrus kaunistatud pargiroosidega. (107)	Plats võsastunud, kabel varemetes; rüüstati 1919-1920. (108)	von Belowide(1764-1839) perekonnakalmistu; kabelisse maetud 5	
72	Uusna mõis// Neu-Tennasilm	Viljandi kihelkond// Ksp. Fellin-Land	1834.a; Carl von zur Mühlen(109)// Esimene matus 1833.a	Mõisakompleksi vahetus läheduses, põllu serval puudesalus	0,4km	Allee	Ringikujulist kalmistut ümbritsesid kuused. (109)	Kalmistu hävinud, säilinud väike pargisalu, ringmüüri osi. Nõukogude ajal kasutusel tantusplatsi ja prügimäena. Korrastatud külaseltsi poolt. (110)	von Mühlenite(1833-1904) perekonnakalmistu; maetud 16pax	
73	Karula mõis// Woidoma	Viljandi kihelkond// Ksp. Fellin-Land	Esimene matus 1839.a	Karula järve ääres	1km	Tammeallee		Plats rüüstatud, säilinud mõned hauatähiste fragmendid.	von Helmersenide(1839-1934)perekonnakalmistu; lisaks maetud von Oettingen(1890); von Staden(1846); maetud 16	

74	Suure-Kõpu mõis// Groß Köppo	Viljandi kihelkond// Ksp. Fellin-Land	Esimene matus 1878.a	Metsapargis	1,2km		Kolm suurt marmoristi. (111)	Kalmistu hävinud.	von Strykide(1878-1906) perekonnakalmistu; maetud 4	
75	Puiatu mõis// Pujat	Viljandi kihelkond// Ksp. Fellin-Land	Esimene matus 1815.a.	Metsas	0,85km		Väikesed ristid. (112)// Ümbritsetud aiaga. (113)	Võsastunud,säilinud hauatähiste fragmente. (112)	von Kruedeneride(1815-1911) perekonnakalmistu; maetud 24	
76	Jõgeveste mõis// Beckhof	Helme kihelkond// Ksp. Helmet	1823.a; Auguste Barclay de Tolly (115)	Väike-Emajõe kõrgel läänekaldal, kohas, kus B. De Tolly armastas jalutada (115)	1,5km	Kalmistuni viis nuluallee, mis hävis 2005. aastal, istutatud uus tammeallee. (116)	Hauakabel maa-aluse hauakambriga, mille tellis-põrandale on asetatud vürsti ja tema abikaasa sarkofaagid koos metallist pärgadega. Hauakambri kohal asub altariruumina kujundatud kabel, mille keskel viib trepp hauakambrisse. Hoone fassaad on kujundatud triumfiväravana. Keskkel sissepääsul on kahe sambaga portikus, mida kaunistavad hilisklassitsistlikud dekoorielemendid: tamme- ja õlipuuokstest ning palmilehtedest bareljeefid. Säilinud on ka algsed klassitsistlikud tammelehtedest rosettidega metalluksed. Mausoleumi põhjaküljel paikneb sepispiirdega eraldatud haud. Mausoleumi ümbrus kujundati pargiks. (113)	Mausoleum on põhjalikult taastatud ja toimib muuseumina. Valvurimaja toimib külastuskeskusena.	von Barclay de Tolly'de(1818-1874) perekonnakalmistu; maetud 4// Teises maailmasõjas maeti siia ka vene soldateid (114)	Mauseoleum (113)

77	Kärstna mõis// Kerstenhof	Helme kihelkond// Ksp. Helmet	Esimene matus 1807.a	Kärstna mäel metsas	1,1km	Allee	1844. aastal püstitati Reinhold von Anrepi mälestuseks, kes langes Prantsuse-Preisi sõjas 1807. aastal Mohrungeeni lahingus, C. D. Rauchi poolt loodud mälestusmärk – kivisokliil puhkav pronkslövi. Maakivist kabeli seinad on dekoreeritud väikeste kivikildudega. Oli kaetud viilkatusega, mille viiluväljas oli ovaalaken. (119)	Plats on hooldatud; kabel varemetes; lõvikuju on säilinud, kannatada on saanud tagakäpp.	von Anrepite(1807-1888) perekonnakalmistu; maetud 9	Kabel (117); skulptuur (118)
78	Löve mõis// Lauenhof	Helme kihelkond// Ksp. Helmet	Esimene matus 1796.a	Metsa serval	0,5km	Kalmistuni viis alle (hävinenud). (120)	Ümbritsetud kiviaiaga. (121)	Kalmistule viiv tee hävinud, plats on metsistunud; säilinud hauatähiste fragmente.	von Anrepite(1796-1915) perekonnakalmistu; maetud 17	
79	Riidaja mõis// Morsel	Helme kihelkond// Ksp. Helmet	Esimene kabel 1777.a; teine kabel 1864.a; Gertruda v. Stryk (122)// Esimene matus 1777.a	Mõisapargis	0,65km		Tellistest astmikportaali ja ehisviiluga neogooti stiilis kabel. (122) Ümbritsetud metallaiaga, graniidist väravapostid.	Kabel lagunes 1920ndatel, kuid on von Strykide suguvõsa algatusel ja Põdrala vallavalitsuse toetusel taastatud. Hoone on pühitsetud 2001. aastail piirkonda teenindavaks kirikuks. (123)	von Strykide(1777-1917) perekonnakalmistu: maetud 32// Kabelisse on maetud 10 ja kabeliaeda 27 (122)	Kabel (122)
80	Taagepera mõis// Wagenküll	Helme kihelkond// Ksp. Helmet	Esimene matus 1892.a	Metsas	0,3km		Kalmistut ümbritses sepistatud metallaed, väravapostid; 2 hauakivi. (126)	Plats hooldatud. (124) Hauatähised säilinud, kuid ristid on maha murtud, aed lagunenu. (125)	von Strykide(1892-1912) perekonnakalmistu; maetud 2	

81	Võisiku mõis// Wõiseck	Kolga- Jaani kihelkond// Ksp. Klein St. Johannis	Kabel 18. sajandi lõpp (126)// Esimene matus 1769.a	Põllu peal	1,3km	Kalmistu väravani viib mõisa peahoone keskteljelt sirge sihttee.	Ümbritsetud pae- ja maakivist kõrge müüri ja väravehitisega. Matusekabel on kujundatud väikese grottilaadse maa-aluse ehitisena. Kabelihoonele rajati valdavalt paekivist ja maakividest aktsentidega kumer "kaljusein", mis ühtlaselt tõuseb mõlemalt poolt keskkohani. Tehismägi kaetud pinnasega. (126)	Kalmistu on hooldatud. Müür ja kabel restaureeritud. Säilinud hauatähiste fragmente.	von Bockide ja hilisemate mõisaomanike von Zoega-Manteuffelite; von Samson-Himmelstjerneride ja von zur Mühlenide perekonnakalmistu(1769-1915); Maetud 23	Kalmistu, kabel (126); piirdemüür (127)
82	Kurista mõis// Kurrista	Laiuse kihelkond// Ksp. Lais		Metsa serval, künkal	1,2km		Kalmistu lõunaküljel asuv neogooti stiilis kabel on olnud ka väravarajatiseks. Kabel on olnud viilkatusega, tellistest, krohvitud ja värvitud seinadega neogooti ehitis. Kalmistu piiratud mullast valliga. (129)	Kalmistu rüüstatud; kabel varemetes; hauatähiseid pole säilinud.	von Samson-Himmelstjerneride perekonnakalmistu	Kabel (130); kalmistu (129)
83	Adavere mõis// Addafer	Põltsamaa kihelkond// Ksp. Oberpahlen	Kabel 1777. a (128) // Esimene matus 1761. a	Metsa serval	1,1km	Kabeli keskteljele suundub Tallinn-Tartu maanteelt sihttee.	Kabeli viiluvälja kaunistab kolm ümarmäärset nišši, ümarmäärne on ka kabeli ukseava.(128)	Kabel varemeis. Sihttee sillutamata ja raskesti läbitav. Säilinud hauatähiste fragmente. (128)	von Vietinghoffide(1761-1809) ja mõisa järgmiste omanike von Stackelbergide(1800-1898) perekonnakalmistu; maetud 14	
84	Uue-Põltsamaa mõis// Neu-Oberpahlen	Põltsamaa kihelkond// Ksp. Oberpahlen	Esimene matus 1771.a		1km		Kõrge torniga kabel.	Tänaseks kokku kasvanud Põltsamaa kalmistuga.// Kellatorn võeti maha 1916. a. (132)	von Lilienfeldide(1771-1920) perekonnakalmistu; maetud 28	Põltsamaa kalmistu

85	Pajusi mõis// Pajus	Pöltsamaa kihelkond// Ksp. Oberpahlen	Esimene matus 1844.a	Künkal	1,4km		Pajusi, Tapiku, Lustivere ja Adavere mõisnike von Wahlide neogooti stiilis kivist, krohvitud ja värvitud seintega savikivikattega kelpkatusega matusekabel. (133) Ukse kohal von Wahlide vapp. Ümber kabeli hauaplatsid.	Kabel restaureeritud 1993. a. Hauatähised säilinud, kohati rüüstatud ja lõhutud.	von Wahlide(1844-1936) perekonnakalmistu; maetud 45//1966.a maeti siia Tallinna Siselinna kalmistult ümber Edgar von Wahl. (133)	Kalmistu; kabel (133)
86	Rutikvere mõis// Ruttigfer	Pöltsamaa kihelkond// Ksp. Oberpahlen	Esimene matus 1831.a	Metsastunud künkal	2,8km	Teelt viib kalmistuni tammeallee.	Neogooti stiilis maakivist matusekabel. Ka kalmistu värav on kujundatud kaunis neogooti stiilis, ehisviilul roosaken ja von Pistohlkorside vapp. Ümber kabeli hauad.	Kalmistu on hästi säilinud, kuna kasutatakse piirkonna surnuaiana. Kabel restaureeritud.	von Pistohlkorside(1831-1930) perekonnakalmistu; maetud 21//Lisaks mõisaomanikele on 20. sajandil maetud sinna ka teisi inimesi.	
87	Õisu mõis// Euseküll	Paistu kihelkond// Ksp. Paistel	Esimene matus 1781.a	Väikesel metsakünkal	1,8km	Tammeallee	Kalmistut piirab maakividest kiviaed ning maakividest väravapostid. (134)	Kalmistu praktiliselt hävinenud; säilinud hauatähiste fragmente; hauadu on rüüstatud. Von Siversite suguvõsa on kalmistut hooldanud. (136) Kalmistut ja selle ümbrust räsitud seal teostatud metsaraietööd. (135)	von Siversite(1781-1911) perekonnakalmistu; maetud 49	
88	Heimtali mõis// Heimthal	Paistu kihelkond// Ksp. Paistel	Esimene matus 1834.a	Metsas	1km	Allee (hävinenud).	Kalmistut ümbritses maakividest ringmüür (137); kraav.	Metsistunud, säilinud mõned hauakivide fragmendid ja ringmüüri kivid.	von Siversite(1834-1912) perekonnakalmistu; maetud 3	
89	Holstre mõis// Holstfershof	Paistu kihelkond// Ksp. Paistel	Esimene matus 1775.a	Mustjärve ääres	0,45km				von Bergide(1775-1809) perekonnakalmistu; maetud 3	

90	Loodi mõis// Kersel	Paistu kihelkond// Ksp. Paistel	Esimene matus 1791. a	Lehismetsas	0,75km				von Bockide(1791-1911) perekonnakalmistu; maetud 9	
91	Kabala mõis// Kabbal	Pillistvere kihelkond// Ksp. Pillistfer	Esimene matus 1844.a	Põllu peal	1,9km	Tee pealt viib kabelini allee.	Neogooti stiilis teravakendega matusekabel.	Kabel varemetes, säilinud hauatähiste fragmente. Platsi on hooldatud (138), kabeli varemeid renoveeritud. (139)	von Vietinghoff-Scheelide(1844-1914) perekonnakalmistu; maetud 10	
92	Uue-Suislepa mõis// Suislep	Tarvastu kihelkond// Ksp. Tarwast	Esimene matus 1821.a	Metsa serval, kõrgem koht	0,3km		Kabel, mida ümbritses kiviaed.	Kalmistu praktiliselt hävinenud, säilinud kabeli ja kivimüüri varemed.	von Kruedeneride(1821-1922) perekonnakalmistu; maetud 17	
93	Tarvastu mõis// Schloß Tarwast	Tarvastu kihelkond// Ksp. Tarwast	1825.a; Charlotte Luise Mensenkampff (140)// Esimene matus 1783.a.	Pargis, linnusevaremete vahel	0,6km	Mõisasüdamest matusekabelini pääsemiseks paigaldati 1879. a üle oru viiv malmist portaalidega ripsisild. 1931. a viidi sild Viljandi lossimägedesse. (140)	Klassitsistlik ruudukujulise põhiplaani püramiid ja katusega matusekabel, mille fassaadid on kujundatud nelja sambaga portikustena. (141) Kalmistu ümber oli aed. Kalmistu kõrval üks rist.	Kabel heas korras, plats hooldatud, säilinud mõned hauatähised. Aed hävinud.	von Mensenkampffide(1783-1935) perekonnakalmistu; maetud 10 - 1 kabelisse ja 9 haudadesse	Kabel (142)

	Võrumaa// Kreis Werro									
94	Vana-Antsla mõis// <i>Schloß Anzen</i>	Urvaste kihelkond// Ksp. Anzen		Metsas	0,8km		Kalmistu oli ringitaoliselt piiratud kõrge telliskivimüüri- ja kaunistavad poolringi kujulised avaused. Keskel asub telliskivist ehitatud kabelihoone. Väljas võlvitud kelder, kuhu olnud maetud neli surnut. (143)	Kalmistu on hävinud, kabel ja müür varemetes; kelder otsadest lahti murtud.	von Löwensternide perekonnakalmistu	
95	Linnamäe mõis// <i>Linnamäggi</i>	Urvaste kihelkond// Ksp. Anzen		Kõrgel kingul, metsa sees	0,4km		Neljast küljest piiratud muldvalliga; 13 hauaküngast. (143)	Säilinud üks rist; vene sõdurid olevat kalmistu rüüstanud. (143)	von Maydellide perekonnakalmistu	
96	Sõmerpalu mõis// <i>Schloß Sommerpahlen</i>	Urvaste kihelkond// Ksp. Anzen		Männimetsas	0,85km		Piiratud muldvalliga. (143)	Säilinud hauatähiste fragmente. (143) Kalmistu kõrvale on rajatud motohall.	von Mölleri perekonna kalmistu; 10 hauda(143)	
97	Vaabina mõis// <i>Uelzen</i>	Urvaste kihelkond// Ksp. Anzen	1809. a krahvitar Igelström; 1824. aastal pühitseti uuesti von Rennenkampffide perekonna poolt. (143)	Löödva järve kõrgel kaldal			Kabel, mille võlvitud keldris 4 puusärki. Kabeli kõrval võlvitud keldrites kaks hauda. (143)	Kalmistu hävinud. Säilinud võlvkeldri osi. //Rüüstati vene soldatite poolt. (143)	Sisekeldrisse olla teiste hulgas maetud ka Riias surnud kindral Rennenkampfi poeg(143)	
98	Urvaste mõis// <i>Urbs</i>	Urvaste kihelkond// Ksp. Anzen		Kõrgel künkal	0,2km	Kalmistuni viib teelt lehisallee; mis läheb üle kuuskede alleeks. (144)	Plats on piiratud kuuskedega; 13 hauda. (143)	Kalmistu on hävinud, säilinud hauatähiste fragmente.	von Samson-Himmelstjerna perekonna kalmistu	Kalmistu (144)

99	Mõniste mõis// Menzen	Hargla kihelkond// Ksp. Harjel	1843.a	Metsatukas	0,65km		Suur valge marmorrist. (146)	Kalmistu hävis I Maailmasõjas, plats võsastunud, säilinud hauatähiste fragmente. (146) Vallal plaan taastada 2013. a. (145)	von Wulffide perekonna kalmistu	
100	Erastvere mõis// Errestfer	Kanepi kihelkond// Ksp. Kannapäh	1883.a; Paul Afolf von Ungern-Sternberg (147)	Pargis, künkal, Erastvere järve kaldal	0,25km	Kalmistule viib läbi metsapargi siht.	Kabel; altaripliidiks oli Neitsi Maarja lapsega; kaunis laemaaling. (147)	Perekonnakalmistu koos kabeliga hävis lõplikult 1948. a. 1997. aastal püstitati viimase mõisniku auks esinduslik Gerhardi mälestuskabel. Plats on hooldatud. (147) Säilinud on kalmistu piire.	von Ungern-Sternbergide perekonnakalmistu; maetud 4 (147)	
101	Pikajärve mõis// Langensee	Kanepi kihelkond// Ksp. Kannapäh		Järve kaldal künkal (148)					Maetud ristimata lapsi (148)	
102	Vana-Piigaste mõis// Alt-Pigast	Kanepi kihelkond// Ksp. Kannapäh		Metsas	0,6km		Marmorsambad ja kullatud ristid. (149)	Kalmistu hävinenud, säilinud hauatähiste fragmente.	von Pfeifferite perekonnakalmistu	
103	Karula mõis// Karolen I	Karula kihelkond// Ksp. Karolen		Künkal, metsatukas	0,4km	Tammeallee	Neogooti stiilis tellistest matusekabel; sissepääsul kaks klassitsistlikku väravaposti.	Kabel varemetes; plats perekonna poolt hooldatud.	von Grotede perekonnakalmistu	Kabel (150); väravapostid (151)
104	Karula mõis// Karolen II	Karula kihelkond// Ksp. Karolen		Künkal, metsatukas	1km			Säilinud hauakambri varemed ja risti malmist alus. (152)	Ernst Johann Dietrich von der Brüggén	

105	Vastseliina mõis// Schloß Neuhausen	Vastseliina kihelkond// Ksp. Neuhausen	18. sajandi lõpp (153)	Vastseliina kiriku lähedal kõrgemal kohal	5,5km		Ruudukujulise põhiplaaniga tagasihoidliku barokse kiiverkatusega, mida ehib tuulteroo, varaklassitsistlik matusekabel. (153)	Kabelit kasutati Nõukogude ajal kütusehoidlana, mis hoonet märgatavalt kahjustas. (153) Kalmistut on hooldatud. Aias säilinud graniidist postid, säilinud aiapostid. 1990ndate alguses maeti kalmistule von Maydellide suguvõsa järeltulija Kanadast. (154)	von Liphartide perekonnakalmistu	Kabel (153)
106	Väimela mõis// Waimel I	Põlva kihelkond// Ksp. Põlwe	1875.a; J. C. Loewen (155)	Kõrgemal kohal, metsa sees, Väimela järve ääres	0,75km	Metsani viib allée.	Väikest neorenessanss-stiilis õigeusu kirikut meenutav eriline matusekabel kaarakende ja kuppelkatusega. Interjöörid kaunistatud maalingutega. (155)	Kabel hävitati 1919. aastal bolševike poolt. (155) Kabel on varemetes, paigaldatud hädakatus, seinad kaetud graffitiga, kabelivaremetes toimuvad ilmselt noorte lõkkeõhtud.	von Loewenite perekonnakalmistu	Kabel (155)
107	Väimela mõis// Waimel II	Põlva kihelkond// Ksp. Põlwe	1820.a (156)	Mäe otsas	2,2km		Kaks suurt hauaplaati; ümbritsetud kiviaiaga. (157)	Hävitati 1919. aastal bolševike poolt (156); aiakivid olid viidud kolhoosi lauda ehitamiseks(157); kalmistu raskesti ära tuntav; murukamaras hauaplaadid.	von Richterite perekonnakalmistu; maetud 2	
108	Räpina mõis// Rappin	Räpina kihelkond// Ksp. Rappin		Metsatukas	2,5km		Kabelihaud	Kalmistu hävinud. Nõukogude ajal liivavõtu koht. Hauakivid talunike poolt ära veetud. (158)	von Löwenwoldede perekonnakalmistu	

109	Rogosi mõis// Rogosinski	Rõuge kihelkond// Ksp. Raage		Künkal tammikus	0,5km	Tammeallee			von Glasenappide perekonnakalmistu	
110	Uue-Saaluse mõis// Salishof	Rõuge kihelkond// Ksp. Raage		Kavandi järve kaldal, künkal (159)	0,5km		Kaks hauda. (159)		von Maydellide perekonnakalmistu; maetud 2 sarlakitesse surnud last 1918.a (159)	

Kokkuvõte

Käesolev magistritöö käsitleb Eesti aladel asuvaid mõisnike perekonnakalmistuid. Seda fenomeni on Eesti kultuuri- ja kirikuloos uuritud väga vähe. Magistritöö eesmärgiks on analüüsida aja- ja kultuuriloolist tausta arvesse võttes Eestis asuvate mõisakalmistute rajamise põhjuseid. Töö ülesandeks on välja selgitada millal mõisakalmistuid rajati, kus need paiknesid, millised need välja nägid ning kes on sinna maetud, samuti kirjeldada mõisakalmistute hetkeolukorda ning protsesse ajaloos, mis on olnud selle kujundajateks. Antud magistritöö on ka Eestis paiknevate mõisakalmistute andmebaasi loomise eeltöök.

Ajal, mil mõisnike seas levis erakalmistute rajamise komme, oli kalmistukultuur Eesti aladel küllalt mitmekesine. Osalt mattis kohalik rahvas oma surnuid veel külakalmistutele, kõrvuti olid levinud nii kihelkonnakalmistutesse kui ka kirikuaedadesse matmise kombed. Olulist rolli mängisid kalmistute juures eelkõige valitsev võim ja piirkondlikud tavad ning nii konfessionaalne, seisuslik kui ka rahvuslik kuuluvus.

19. sajandiks oli mõis kujunenud tõeliseks maaelu keskuseks. Mõisa jõukuse kasvamisega suurenesid ka võimalused mõisakomplekside laiendamiseks. Eelkõige saksa, kuid ka vene arhitektuuritraditsioonide eeskujul hoogustus uhkete peahoonete ning paljude kõrval- ja abihoonete ehitamine. Pargikultuuri levikuga hoogustus mitmete väikevormide rajamine, milleks tihti olid pargitemplid või perekonna matusekabelid. Esindusliku mõisasüdame väljaehitamisel sai oluliseks moodsus ning paljuski ka konkurents naabermõisnikega.

Aadli matusekultuuri juures oli oluliseks märksõnaks eksklusiivus. Hauatähised uhkete monumentide ja mausoleumide näol esindasid lahkunu rikkust ja positsiooni ühiskonnas.

Vene keisririigis 1772. aastal sisse viidud uus kalmistuid puudutav seadus mõjutas otseselt ka Balti kubermangude kalmistukultuuri. Traditsioonilised matusekohad suleti piirkonniti kas osaliselt või täielikult ja surnuid tuli hakata matma uutele kalmistutele. Eriti teravalt puudutas uus korraldus aadelkonda, kes pidi loobuma eksklusiiivsetest hauakambritest kiriku sees.

18. sajandi lõpus kaotavad kiriku hoone ja kirikuaed oma senise erilise tähenduse kalmistuna. Mitmesuguste ühiskondlikke protsesside tulemusena hakati matusepaiku seostama pigem inimese maise elu mälestamisega kui teoloogiliste küsimustega teispooldusest.

Aja- ja kultuuriloolisi protsesse arvesse võttes on mõisakalmistute rajamise põhjused järgnevad:

- mõisnike rikastumine ning rahaliste võimaluste tekkimine mõisakompleksi laiendamiseks ja arendamiseks;
- arhitektuuriilide levimine, mida iseloomustas väikevormide rohkus;
- pargikultuuri areng;
- prestiiž ja soov teisi mõisnike üle trumbata;
- aadli eksklusiiivsed matmistraditsioonid;
- keisririigi seadusandlus;
- uute mõtteviiside levimine, mis kujundasid suhtumist surma ja teispooldusesse;
- kalmistu idee muutumine.

Mõisakalmistute täpset arvu on keeruline kindlaks määrata, sest tänaseks päevaks on paljud erakalmistud väga halvas seisus ning neist pole looduses enam erilist märki. Teadaolevalt on Eestis 110 mõisakalmistut – Liivimaa kubermangus 69 ja Eestimaa kubermangus 41 ning need ei paikne ühtlaselt. Mõisnike kalmistute rühmiti paiknemist võib seletada mullaviljakuse, jõukuse, seadusandluse ja moetrendidega.

Enamik Eesti mõisakalmistutest on rajatud peale 1773. aastat, mil Eesti- ja Liivimaa kubermangudes viidi sisse uus kalmistuid puudutav seadus. Mõned erakalmistud olid olemas juba enne uusi määrusi, kuid teateid nendest on vähe. Mõisate juurde rajati erakalmistuid terve 19. sajandi vältel, neist neli 20. sajandi alguses.

Tavaliselt valiti mõisakalmistu asupaigaks looduskaunis koht avara vaatega künka näol, samuti eelistati mõisalähedaste veekogude kaldapealseid ning eraldatud paiku metsas või kaugemas pargiservas. Kalmistu eripära rõhutamiseks lasid mõisnikud ümbritsevat ka kunstlikult muuta.

Eestis paiknevad mõisakalmistud on tavaliselt väiksed maa-alad, mis on ümbritsevast eraldatud kraavi, valli või aiaga. Kõige levinumaks aiamaterjaliks on maakivi, kuid rohkesti rajati ka metallaedu. Mõnikord ümbritseti kalmistu kõrge müüri ja matmispaigale juhatas uhke väravehitis. Hauatähised olid enamasti kivist või malmist hauaplaadid ja ristid. Rohkesti rajati ka võlvitud hauakambreid. Püstitati esinduslikke hauakabeleid, peamiselt 19. sajandil populaarseks saanud historitsistlikus stiilis, mida iseloomustas gooti-, renessansi- ja romaani stiili elementide kasutamine.

Mõisakalmistuid kasutati peamiselt matusetalilusteks või surnute mälestamisega seotud teenistusteks, kuid neil võidi pidada ka jumalateenistusi või palvusi. Mõisakalmistul peetud matused olid seisusele vastavalt suursugused ja rahvarohked.

20. sajandi keerulistes poliitilistes oludes said mõisakalmistud tugevalt kannatada. Revolutsiooni- ja sõjasündmuste, Eesti Vabariigi loomise ja mõisate võõrandamise, Teise maailmasõja, baltisakslaste väljarände ning Nõukogude okupatsiooni tulemusel baltisaksa kultuuri järjepidevus Eestis praktiliselt katkes. Alles 1970. aastatel hakati mõisaarhitektuurile tähelepanu pöörama.

Eesti Vabariigi taasiseseisvumise ajal on mõisakalmistud pälvinud veidi enam tähelepanu kui nõukogude perioodil. 43 neist on võetud muinsuskaitse alla, mõningad kalmistud ja kabelid on endiste mõisnike järeltulijate, kohalike omavalitsuste ja külaseltside poolt korrastatud. Enamike mõisakalmistute üldseisukord on aga jätkuvalt vilets ning mõisnike matmispaigad hävimas. Eesti mõisakalmistute iseloomust ja praegusest olukorrast annab ülevaate lühike tabel.

Mõisnike perekonnakalmistud esindavad olulist osa Eesti ajaloost ning nende säilitamine aja- ja kultuuriloolise väärtusena on väga oluline. Paljud perekonnakalmistutele maetud baltisakslased on jätnud märkimisväärse jälje nii Eesti kui ka terve maailma kultuurilukku. Selle teadvustamine ning nende inimeste mälestuse hoidmine baltisaksa perekonnakalmistute korrastamise ja säilitamise kaudu võiks olla Eesti kultuuriloo üheks ülesandeks.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Allikad

EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f 1674 n2 (*Matrikel-Kommission des Estländischen Gemeinnützingen Verbandes. 1743-1941*).

ERA (Eesti Rahvaluule Arhiiv), II 224, 55/9 (2).

Matmispaikade seadus. *Riigi Teataja* 171\172, 1925.

Rahvastiku koostis ja korteriolud II. Rahvaloendus Eestis. 1.III.1934 rahvaloenduse andmed. Vihik II. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo, 1935.

Regio atlas Eesti teed 1:150 000. Tartu, Regio, 2010.

Taagepera küla arendamise kava 2008 – 2013. 2008.

Kirjandus

Eestimaa kubermang. – *Eesti Entsüklopeedia 12. köide: Eesti A–Ü*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 70.

Eelnurme, Jaan. *Paide Püha-Risti koguduse minevik. Paide kiriku 150-aasta juubeli väljaanne*. Paide, A.Seidelbergi pärijate trükk, 1936.

Gnadenteich, Jaan. *Kodumaa kirikulugu*. Tallinn, Logos, 1995.

Hein, Ants. *Viljandimaa mõisad*. Tallinn, Hattorpe, 1999.

Helme, Sirje; **Kangilaski** Jaak. *Lühike Eesti kunsti ajalugu*. Tallinn, Kunst, 1999.

Karjahärm, Toomas; Tannberg, Tõnu. 1905. aasta revolutsioon. – *Eesti ajalugu. V, Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani.* Tegevtoimetajad: Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2010, lk 348-365.

Laane, Karl. *Tallinna kalmistud.* Tallinn, Maalehe Raamat, 2002.

Laur, Mati. Kirikukorraldus. – *Eesti ajalugu. IV, Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni.* Tegevtoimetaja Mati Laur; peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2003, lk 217-220.

Laur, Mati. Valgustus ja teoloogiline ratsionalism. – *Eesti ajalugu. IV, Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni.* Tegevtoimetaja Mati Laur; peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2003, lk 238-240.

Liivimaa. – *Eesti Entsüklopeedia 12. köide: Eesti A–Ü.* Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 293.

Kivi, Janek; Kusmin, Triin; Kärner, Katrin jt. *Lääne-Virumaa pärandkultuurist.* Rakvere, Eesti Loodusfoto, 2010.

Kõrg-Eesti. – *Eesti Entsüklopeedia 12. köide: Eesti A–Ü.* Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 265.

Madal-Eesti. – *Eesti Entsüklopeedia 12. köide: Eesti A–Ü.* Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 323.

Maiste, Juhan. *Eestimaa mõisad = Manorial architecture in Estonia = Gutsarchitektur in Estland.* Tallinn, Kunst, 1996.

Maiste, Juhan. Tööstusotstarbelised ehitised Eesti mõisaarhitektuuris. – *Ehitus ja Arhitektuur*, nr 2, 1982, lk 27-32.

Maiste, Juhan. 18. sajandi mõisamaja tüübist Eestis. – *Eesti arhitektuuri ajaloo küsimusi: Arhitektuuriajaloo sektsiooni I sügisseminar, Tallinn, 13.-14. okt. 1981. a.* Tallinn, Eesti NSV Ehituskomitee, 1981, lk 71-80.

Meetrikaraamat. – *Eesti Entsüklopeedia 12. köide: Eesti A–Ü.* Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 331.

- Mänd, Anu; Põldsam-Jürjo, Inna; Russow, Erki.** Linnakultuur. – *Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg.* Koostanud ja toimetanud Anti Selart. Tartu, Tartu Ülikool, 2012, lk 355-382.
- Möllits, Katrin.** *Pargisuitaja teejuht. Põhja-Eesti pargid.* Tallinn, Keskkonnaamet, 2012.
- Pae, Taavi.** Baltisakslaste perekonnakalmistud Eestis. — *Looduskaitsealaseid töid VII.* Koostanud ja toimetanud Jaan Eilart, Jaan Pärn ja Taavi Nuum. Tartu, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, 2003, lk 104-112.
- Pae, Taavi.** *Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused.* Magistritöö. Tartu Ülikooli loodusteaduskond, 2002.
- Pae, Taavi; Schilling, Helene.** Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 31-36.
- Parts, Andres.** *Barclay de Tolly mausoleum Jõgevestes.* Valga, Litero, 1999.
- Patriarh Aleksius II.** *Õigeusk Eestimaal.* Tallinn, Revelex, 2009.
- Praust, Valdo.** *Harjumaa mõisad.* Tallinn, Tänapäev, 2005.
- Praust, Valdo.** *Läänemaa mõisad.* Tallinn, Tänapäev, 2007.
- Pärnumaa:** maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetus: A. Tammekann, J. Köpp, Edg. Kant. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1930.
- Rosenberg, Tiit.** Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – *Eesti mõisad.* Toimetaja Tiiu Oja. Tallinn, Olion, 1994, lk 7-55.
- Ränk, Gustav.** *Vana-Eesti rahvas ja kultuur.* Stockholm, Eesti Raamat, 1949.
- Rugg, Julie.** A few remarks on modern sepulture: current trends and new directions in cemetery research. – *Mortality*, nr 3, 1998, pp 111-129.
- Saat, Joosep.** Nõukogude võim Eestis. — *Eesti Statistika = Statistische Berichte für den Generalbezirk Estland: Kuukiri*, nr 6/8, 1922, lk 54-55.
- Sakk, Ivar.** *Eesti mõisad: reisijuht.* Tallinn, Sakk&Sakk, 2002.

Salo, Vello; **Sild**, Olaf. *Lühike Eesti kirikulugu*. Tartu, 1995.

Seeland, Sergei. *Pärnu-Jaagupi kihelkonna kirikulugu*. Pärnu-Jaagupi, S. Seeland, 2000.

Tarang, Lembitu. *Läänemaa kalmistud. I, Üldosa. Kullamaa kihelkonna kalmistud*. Kullamaa, Kullamaa Kihelkonnamuuseum, 2011.

Taube, Arved von; **Thomson**, Erik. *Baltisakslased Eestis ja Lätis: baltisakslaste ajaloo lühiülevaade*. Tartu, Baltisaksa Kultuuri Selts, 1996.

Uemaa, Eveyn. *Palupera piirkonna ajaloost*. Palupera, P-Rühm, 2010.

Valk, Heiki. *Rural cemeteries of Southern Estonia 1225-1800 AD*. Visby-Tartu, 2001.

Vallek, Eevi. *Tahkuranna mõisast ajaloo-allikate valgusel. Ajaloovihik*. Tahkuranna, 2008.

Võrumaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetus: J. Rumma, A. Tammekann, J. V. Veski. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1926.

Winkler, Friedrich 1999. Aruanne Eestimaa Aiandusseltsi instruktori tegevusest. *Akadeemilise metsaseltsi toimetised X. Töid Eesti metsanduse ajaloost II*. Tartu.

Üheverstane topograafiline kaart. – *Eesti Entsüklopeedia 12. köide: Eesti A–Ü*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003, lk 706.

Internetiallikad

Aruldane pühitsus olnud Uue-Suislepa kabelis 10. juulil. - *Eesti Postimees* 10.08.1883. Arikkel leitav aadressil http://www.vmg.vil.ee/mannn/eestipostimees_1883-32.JPG (07.05.2013)

Mausoleum. Eesti Entsüklopeedia veebiväljanne.
<http://entsyklopeedia.ee/artikkel/mausoleum2> (06.04.2013)

Eesti mõisaportaal. www.mois.ee (27.04.2013)

Eesti mõisaportaal. *Adavere mõis*. <http://www.mois.ee/vilj/adavere.shtml> (05.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Ahja mõis*. <http://www.mois.ee/tartu/ahja.shtml> (27.04.2013)

Eesti mõisaportaal. *Aruküla mõis*. <http://www.mois.ee/jarva/arukyla.shtml> (03.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Eesti mõisate lühiajalugu*. <http://www.mois.ee/ajalugu/>
(04.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Jõgeveste mõis*. <http://www.mois.ee/vilj/jogeveste.shtml> (07.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Ingliste mõis*. <http://www.mois.ee/harju/ingliste.shtml> (02.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Kirna mõis*. <http://www.mois.ee/jarva/kirna.shtml> (03.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Lokuta mõis*. <http://www.mois.ee/jarva/lokuta.shtml> (03.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Lõve mõis*. <http://www.mois.ee/vilj/love.shtml> (05.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Saadjärve mõis*. <http://www.mois.ee/tartu/saadjarve.shtml>
(04.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Taali mõis*. www.mois.ee/parnu/taali.shtml (04.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Udriku mõis*. <http://www.mois.ee/viru/udriku.shtml> (04.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Uuemõisa ehk Kose-Uuemõisa mõis*.
<http://www.mois.ee/harju/uumoisa.shtml> (02.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Uulu mõis*. <http://www.mois.ee/parnu/uulu.shtml> (27.04.2013)

Eesti mõisaportaal. *Vanamõisa mõis*. <http://www.mois.ee/laane/vanamoisa.shtml>
(04.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Velise mõis*. <http://www.mois.ee/laane/velise.shtml> (04.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Voltveti (Tihemetsa) mõis*. <http://www.mois.ee/parnu/voltveti.shtml>
(04.05.2013)

Eesti mõisaportaal. *Õisu mõis*. www.mois.ee/vilj/oisu.shtml (05.05.2013)

Haav, Margus. Omanikud päästavad rüüstatud kalmistut. - *Sakala* 04.06.2009.
<http://www.sakala.ajaleht.ee/127564/omanikud-paastavad-ruustatud-kalmistut/> (05.05.2013)

Hainas, Kadri. Mõniste mõisa parunessi marmorrist leitud. - *Võrumaa Teataja*
30.08.2012. <http://www.vorumaateataja.ee/index.php/ee/46-elu-ja-kultuur/4726-moniste-moisa-parunessi-marmorrist-leitud> (30.04.2013)

Hienuurm, Aivar. Glehni rahulas taasavatakse marmorrist. - *Nõmme Sõnumid*
16.05.2008. <http://m.tallinn.ee/est/g5965s40006> (02.05.2013)

Infoportaal kylauudis.ee. *Meossaare kabeli müürid õnnistati sisse*. 21.10.2010.
<http://www.kylauudis.ee/2010/10/21/meossaare-kabeli-muurid-onnistati-sisse/> (05.05.2013)

Järva-Jaani valla kodulehekülg. *Järva-Jaani valla loodusmälestised*. 29.01.2013
<http://jjaani.kovtp.ee/et/loodusmalestised> (29.04.2013)

Kallion, Alma. Järvakandi, Lipa ja Raikküla 1920.-30.-ndatel aastatel. Valdo
Kallioni mälestused. Käsikiri leitav aadressilt <http://kuusemets.planet.ee/> (02.05.2013).

Kalmus, Kertu. Von Glehni rahula Nõmmel sai tagasi marmorristi. - *Eesti Päevaleht*
25.05.2008. <http://www.epl.ee/news/kultuur/von-glehni-rahula-nommel-sai-tagasi-marmorristi.d?id=51130797> (02.05.2013)

Kaukvere, Tiina. *Tallinn valmistub kalmistuturismiks*. - Tallinna Postimees
25.07.2012. <http://www.tallinnapostimees.ee/917904/tallinn-valmistub-kalmistuturismiks/>
(06.04.2013)

Keila-Joa mõisa kodulehekülg. *Ajalugu*. <http://www.schlossfall.com/schloss-fall/ajalugu/>
(06.05.2013)

Keila-Joa mõisa ajalugu. http://www.tescada.eu/uploads/media/Keila-Joa_moisa_ajalugu_01.pdf (29.04.2013)

Keskkonnaameti kodulehekülg. www.keskkonnaamet.ee (27.04.2013)

Keskkonnaameti kodulehekülg. *Audru mõisa park.*
<http://www.keskkonnaamet.ee/keskkonnakaitse/looduskaitse-3/pargid/pargid-2/audru-moisa-park/>
(04.05.2013)

Keskkonnaameti kodulehekülg. *Keila-Joa mõisa park.*
<http://www.keskkonnaamet.ee/keskkonnakaitse/looduskaitse-3/pargid/pargid-2/mp14/>
(02.05.2013)

Keskkonnaameti kodulehekülg. *Vana-Vigala mõisa park.*
<http://www.keskkonnaamet.ee/keskkonnakaitse/looduskaitse-3/pargid/pargid-2/vana-vigala-moisa-park-ja-hirvepark/> (06.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülg.
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?type=artikkel&id=-164545161>
(27.04.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Aru mõisnike von zur Mühlenite matmispaik.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=46659564> (06.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Budbergide surnuaed (Hauametsa).*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-612403183> (04.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Kaatsitee.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-1969759566> (06.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Kabelimägi.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=371842329> (03.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Kurista mõisnike surnuaed.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-233231942> (04.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Köstrimäe surnuaed.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=508431922> (05.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Lõve mõisnike perekonnakalmistu.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=1255231918> (05.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Maa-alune matusepaik.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=780395742> (09.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Manteuffelite matmispaik.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-2001759565> (04.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Mõisnike perekonnakalmistu*
Saardevälja kaasikus.
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=1375631935> (04.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Mõisnike surnuaed Tammemäel.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=1207231944> (05.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Mõntu kabel.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-952131945> (04.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Puiatu mõisnike matmispaik.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-283731936> (04.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Raka mõisnike surnuaed.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-1188251468> (02.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Siversite surnuaed.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=2018031936> (05.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Toodamägi.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-1928842249> (03.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Von Mannteuffeli haud.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=1463031925> (04.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: von Pfeifferite kalmistu Kullamäel.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-706859565> (05.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Väike-Konguta mõisnike matmiskoht.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-1127559564> (04.05.2013)

Keskkonnainfo kodulehekülj. *Ürglooduse objekt: Anumägi (Prigendimägi).*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?obj=vrg&id=-1353690665> (06.05.2013)

Kohler, Vilja. Luunja kuulsate parunite surnuaed saab viisaka ilme. - *Tartu Postimees* 18.10.2011. <http://www.tartupostimees.ee/601848/luunja-kuulsate-parunite-surnuaed-saab-viisaka-ilme/> (04.05.2013)

Kohler, Vilja. MTÜ Münnich korrastab Luunja mõisnike kalmistut. - *Tartu Postimees* 11.11.2008. http://tartu.postimees.ee/181108/tartu_postimees/uudised/344074.php (04.05.2013)

Kohler, Vilja. Parunite kalmistuid teavad-tunnevad hästi vaid hauarüüstajad ning lõhkujad. - *Tartu Postimees* 08.12.2008. <http://www.tartupostimees.ee/56158/parunite-kalmistuid-teavad-tunnevad-hasti-void-hauaruustajad-ning-lohkujad/> (30.04.2013)

Kressa, Jaanika. Ungern-Sternbergid – Fellini viimane parunipere teenimatult unustatud. - *Kultuur ja Elu* 3/2012. http://kultuur.elu.ee/ke509_Ungern-Sternberg.htm (29.04.2013)

Kull, Helle. *Kilde Põltsamaast ja tema lähiumbruse ajaloost.* Põltsamaa muuseumi kodulehekül. http://www.hot.ee/poltsamaamuuseum/helle_kull.html (05.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 16617 Audru mõisa kalmistu väravapostid.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=16617> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 4006 Aruküla mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4006> (03.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 23088 Barclay de Tolly mausoleum.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23088> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 23159 Hellenurme mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23159> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 15122 Esna mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15122> (07.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 23159 Hellenurme mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23159> (09.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 28754 Illuste mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=28754> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 14487 Karksi kabel, 18.saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14487> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 23142 Karula mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23142> (05.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 23143 Karula mõisa kabeliaia väravapostid.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23143>

(05.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 14403 Keila-Joa mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14403> (02.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 9486 Keila-Joa mõisa matusekabel, 19. saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=9486> (02.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 1193 Koch'ide kabeli varemed ja perekonnakalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=1193> (06.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 2799 Kose-Uuemõisa mõisa kabel, 19.saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=2799> (06.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 14408 Kose-Uuemõisa mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14408> (02.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 13893 Kukruse mõisa allee matusepaigaga, 19.saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=13893> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 14680 Kärstna mõisa kabeli varemed, 19.saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14680> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 1185 Nikolai v Glehni perekonnakalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=1185> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 13967 Mäetaguse kabel, 19.saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=13967> (06.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 5837 Pajusi mõisa kalmistu ja Wahlide kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=5837> (05.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 4022 Purdi mõisa kalmistu ja kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4022> (03.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 8396 Raikküla mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=8396> (02.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 23233 Riidaja mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23233> (05.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 4025 Roosna-Alliku mõisa kalmistu ja kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4025> (03.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 15814 Rägavere mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15814> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 24649 Sakraalehitise varemed piirdeaiaga.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=24649> (02.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 19884 Skulptuur "Anrepi lõvi", 19.saj. I pool (pronks, maakivi).* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=19884> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 28745 Taali mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=28745> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 41 Tollide perekonnakalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=41> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 4146 Tumala mõisa kalmistu kabeli varemetega.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4146> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 16818 Uulu mõisa Stael von Holsteinide hauakamber.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=16818> (07.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 15389 Vana-Vigala mõisa kalmistu*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15389> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 15388 Vana-Vigala mõisa kalmistu piirdemüür.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15388>

(04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 14135 Vastseliina mõisa kabel, 18/19 saj.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14135>

(05.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 14135 Vastseliina mõisa kabel, 18/19 saj.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14135>

(29.04.2013)

Kulurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 8387 Velise mõisa kalmistu ja kabel.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=8387> (07.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 28757 Voltveti mõisa kalmistu.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=28757> (04.05.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 14163 Väimela mõisa Matussaare kabel, 19 saj. II pool.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14163>

(30.04.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 28753 Vändra mõisa kalmistu.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=28753> (29.04.2013)

Kultuurimälestiste riiklik register. *Mälestised. 24047 Võisiku mõisa Bockide perekonnakalmistu piirdemüür.*

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=24047> (05.05.2013)

Käosaar, Vaike. Kundrussaares korrastatakse von Bockide kabelit ja kalmistut. - *Vooremaa* 05.10.2007. <http://www.vooremaa.ee/contents.php?cid=1020181> (09.05.2013)

Laurson, Agaate. *Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast. Kogutud 1927.a. suvel.* Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest. Tartu 2007. <http://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/urvaste/urvaste.html> (30.04.2013)

Lina, Maret. Talgud Uusnas ja Viiratsis. - *Kuukiri* 4/2004. Artikkel leitav aadressil http://www.vmg.vil.ee/mannn/kuukiri_2004-04.JPG (07.05.2013)

Luunja valla kodulehekül. *Münnichite ja Nolckenite mälestuspark külastajatele avatud.* 22.10.2012. <http://www.luunja.ee/uudised/munnichite-ja-nolckenite-malestuspark-kulastajatele-avatud> (29.04.2013)

Lääne-Viru maakonna kaitsealuste parkide ja puistute piirid. Vabariigi Valitsuse määrus. *Riigi Teataja*. <https://www.riigiteataja.ee/akt/124052011002> (04.05.2013)

Maa-ameti kodulehekül. *Geoportaal. Pärandkultuuri kaart.* <http://geoportaal.maaamet.ee/> (27.04.2013)

Maasalu, Kristjan; **Kaur**, Andre. Keila-Joa, kaunis park veemängu ja rippildadega. - *Eesti Mets* 4/2011. http://www.loodusajakiri.ee/eesti_mets/artikkel1220_1200.html (02.05.2013)

Maardu mõisa kodulehekül. *Tutvustus.* <http://www.maardumois.ee/index.php?id=tutvustus> (02.05.2013)

Muinsuskaitseameti kodulehekül. *Ajaloomälestiseks tunnistamine.* <http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/malestised/ajaloomalestised> (06.04.2013)

Muinsuskaitseameti kodulehekül. *Kultuurimälestiste riiklik register.* www.muinas.ee/register (27.04.2013)

Muinsuskaitseameti kodulehekül. *Muinsuskaitseameti kaasfinantseerimisel tehtud tööd aastatel 1996-2011.* <http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/tood> (29.04.2013)

Mulgimaa Infoportaal. *Turism. Marsruudid. III Helme-Lõve-Kärstna-Loodi.*
<http://mulgimaa.eu/?sisu=tekst&mid=55&lang=est> (04.05.2013)

Palupera valla kodulehekül. *Üldinfo. Ajalugu. Hellenurme mõisakompleks.*
<http://www.palupera.ee/content/view/66/8> (06.05.2013)

Pilk, Kaiti. Uusnas asub von zur Mühlenite kalmistu I. - *Viiratsi valla "Kuukiri"*
11/2008. http://www.vmg.vil.ee/mannn/kuukiri_2008-11.JPG (04.05.2013)

Pilk, Kaiti. Uusnas asub von zur Mühlenite kalmistu II. - *Viiratsi valla "Kuukiri"*
1/2009. http://www.vmg.vil.ee/mannn/kuukiri_2009-01.JPG (04.05.2013)

Portaal eestigiid.ee. *Jõgeveste küla.* <http://www.eestigiid.ee/?CatID=295&ItemID=3818>
(02.05.2013)

Portaal ehitusinfo.ee. *Avatakse Barclay de Tolly renoveeritud mausoleumikompleks.* Pressiteade 16.05.2008. <http://ehitusinfo.ee/index.php?aid=5955>
(04.05.2013)

Post, Ilse. *Ajalooline traditsioon Simuna kihelkonnast, Avanduse ja Salla vallast 1932.a. suvel.* Toimetanud Priit Lätti, Ell Vahtramäe. Radar, Tartu, 2004.
<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Simuna&id=6> (05.05.2013)

Pärnumaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetus: A. Tammekann, J. Kõpp, Edg. Kant. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1930.

Põdrala valla kodulehekül. *Üldinfo. Ajalugu.*
<http://www.podrala.ee/main.php?l=yldinfo&sisu=18> (29.04.2013)

Pärsti küla kodulehekül. *Mõis. Kabel.* <http://www.hot.ee/parsti/kabel.htm> (04.05.2013)

Rahupõld, Harald. Neeruti - nii muistne ja nii tänapäevane rändaja rõõm. - *MTÜ Neeruti Seltsi kodulehekül.* <http://ab3fetu.nw.eenet.ee/?do=sisu&id=89> (04.05.2013)

Raun, Alo. Glehni rahulas taasavatakse marmorrist. - *Postimees* 21.05.2008.
<http://rooma.postimees.ee/210508/esileht/siseuudised/tallinn/332106.php> (07.05.2013)

Ritari, Tiiu. Pühitseti endiste mõisnike kabel ja kalmistu. - *Postimees* 03.09.1997.
<http://www.postimees.ee/leht/97/09/03/uudis.htm#yheksas> (30.04.2013)

Riigimetsa Majandamise Keskuse (RMK) kodulehekül. *Pärandkultuur*.
<http://www.rmkk.ee/metsa-majandamine/parandkultuur> (08.05.2013)

Post, Ilse. *Ajalooline traditsioon Simuna kihelkonnast, Avanduse ja Salla vallast 1932.a. suvel*. Toimetanud Priit Lätti, Ell Vahtramäe. Radar, Tartu, 2004.
<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Simuna&id=6> (05.05.2013)

Sander, Heldur. Esna mõis ja park. - *Eesti Loodus* 2009/3.
http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel2728_2720.html (03.05.2013)

Sander, Heldur; **Helimets**, Tiiu. Öisu mõis ja park. - *Eesti Loodus* 2008/4.
http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel2336_2312.html (05.05.2013)

...**suri** Karula mõisa päris härra Theodor von Helmersen. - *Sakala* 10.04.1896.
Artikkel leitav aadressil http://www.vmg.vil.ee/mann/sakala_1896-15.JPG (07.05.2013)

...**surnukeha**, mida Riiast oli ära toodud. - *Postimees* 07.03.1903. Artikkel leitav aadressil http://www.vmg.vil.ee/mann/postimees_1903-54.JPG (07.05.2013)

Suuder, Olev. Inventory of manors — future of the past. - *Baltic Journal of Art History* 2011. <http://ojs.utlib.ee/index.php/bjah/article/view/811> (10.04.2013)

Sööt, Olga. Pärsti mõisa ajaloost. - *Sakala* 01.07.1995. Artikkel leitav aadressil http://www.vmg.vil.ee/mann/sakala_1995-100.JPG (06.05.2013)

Trumm, Riina. Avati Meossaare kabel ja kabeliaed. - *Türi Rahvaleht* 29.10.2010.
<http://eestielu.delfi.ee/eesti/jarvamaa/turi/elu/avati-meossaare-kabel-ja-kabeliaed.d?id=43896783>
(05.05.2013)

Vana – Vigala Tehnika- ja Teeninduskooli turismiosakond. *Turismikorraldus. Matkarada*. <http://www.hot.ee/v/vigalaturism/matka.html> (04.05.2013)

Virtsu kodulehekül. *Ajalugu. Virtsu mõis*. <http://www.virtsu.ee/ajalugu/virtsu-mois.html>
(04.05.2013)

Vändra alevi kodulehekülg. *Üldinfo. Ajalugu. Vändra mõisniku, Woldemar Adolph von Ditmar'i perekonna vapp.* <http://www.vandra.ee/index.php?p=64>
(04.05.2013)

Õisust. 13.skp sängitati... - Sakala 21.03.1911. Artikkel leitav aadressil http://www.vmg.vil.ee/mann/sakala_1911-22.JPG (07.05.2013)

Änilane, Elfriede. *Ajalooline traditsioon Järva-Madise kihelkonnast. Kogutud 1930. a* Toimetanud Reelika Niit, Helen Hanni. Radar, Tartu, 2008.

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=J%E4rva-Madise&id=1886> (06.05.2013)

Полное собрание законовъ Россійской Имперіи 1770-1774, Том XIX, 1830.
Seadustekogu leitav aadressil <http://imwerden.de/cat/modules.php?name=books&pa=showbook&pid=2255>
(10.05.2013)

Teated

Hirvlaane, Milvi. Kirjalik teade Ketlin Sirgele 01.05.2013.

Infotahvel Erastvere mõisakalmistul. Külastatud 20.04.2013.

Pae, Taavi. Suuline teade Ketlin Sirgele 17.01.2013.

Summary: The manor cemeteries of Estonia

This master's thesis deals with private cemeteries of landlords on the territory of Estonia, a phenomenon little studied in Estonian cultural and church history. The aim of the thesis is to analyze the reasons for establishing manor cemeteries in Estonia while taking into account the historical background. The objective of the thesis is therefore to examine when and where the manor cemeteries were established, how did they look like and who are buried there. It also aims to describe the current condition of these cemeteries as well as historical processes that have had an influence in their development. This thesis also serves as a basis for creating a database of manor cemeteries in Estonia.

At a time when establishing private cemeteries was common among landlords, the cemetery culture in Estonian territories was in fact quite diverse. Locals were still burying their dead in village cemeteries while it was also common to bury in parish cemeteries or in churchyards. The key factors that determined the nature of a cemetery were mainly the ruling elite and local traditions as well as confessional and national belonging and the fact whether it had to do with the noble rank or not.

By the 19th century the manor had developed into a center of village life. Together with the increasing wealth of manors grew also the possibilities to expand the manor complex. Mostly German but also Russian architectural traditions influenced the building of new main buildings and numerous outbuildings. With the spread of park culture it became more common to construct decorative elements such as park temples or private funeral chapels. Aspirations for modernity as well as competing with neighbouring manors served as stimuli for building a presentable manor.

Exclusivity was the main describing factor of nobility funeral culture. Stylish grave markers like monuments and mausoleums represented the prosperity and social status of the deceased.

The new cemetery law implemented in the Russian Empire in 1772 had a direct impact on the cemetery culture of the Baltic Provinces. In many regions, traditional burial sites were either partly or completely closed down and new

cemeteries were introduced to bury the dead. This new legislation had a significant impact notably on the nobility who were forced to give up their exclusive burial chambers in front of the church.

By the end of the 18th century, the church and the churchyard had lost their distinctive meaning as a cemetery. Due to several social processes, people started to associate burial sites more with commemorating the earthly life of the deceased than with theological questions about the beyond.

Considering these historical and cultural processes, the reasons for establishing manor cemeteries were the following:

- * increased wealth of the landlords and developing of financial means to expand the manor complex;
- * spreading of architectural styles that favoured decorative elements;
- * developing of park culture;
- * prestige and the urge to be better than other landlords;
- * exclusive burial traditions of the nobility;
- * legislation of the Russian Empire;
- * new attitudes towards death and the otherworldly which changed the idea of cemeteries.

The exact number of manor cemeteries is today unknown since many of them are in very bad condition and hard to notice in overgrown nature. There are about 110 manor cemeteries in Estonia which are unequally distributed among provinces, namely 69 in the Province of Livonia and 41 in the Province of Estonia. This can be explained by differences in soil fertility, wealth, legislation and prevailing trends.

Most of the manor cemeteries in Estonia were established after 1773 when new legislation regarding cemeteries was introduced in the Provinces of Estonia and Livonia. There were of course some private cemeteries established before the new laws came into force but they have been rarely reported of. Private cemeteries were established in manors throughout the 19th century, four of them also in the beginning of the 20th century.

Usually a naturally beautiful place was chosen for the manor cemetery, for example a hill with a great view, a levee of a nearby water, a quiet place in the

forest or an isolated corner in the park. To emphasize the cemetery, the landlords also often had the surrounding landscape changed.

Usually, the manor cemeteries in Estonia are small pieces of land, surrounded by a ditch, a mound or a fence. The most common fence material is field stone, although metal fences were also popular. Sometimes the cemetery was surrounded by a high wall and an impressive cemetery gate was built for the entrance. The most common grave marks were headstones and crosses made of stone or marble. Vaulted burial chambers were also often constructed as well as burial chapels designed in Historicist style that used Gothic, Renaissance and Romanesque elements.

Manor cemeteries were mainly used for funeral ceremonies or to hold services to commemorate the dead, but also to hold church services and prayers. Noble funerals held at manor cemeteries were, in a stately manner, majestic and crowded.

As a result of the Russian Revolution and wartime, the creation of the Republic of Estonia, dispossessing the manors, the Second World War, emigration of the Baltic Germans and Soviet occupation, the continuity of the Baltic German culture in Estonia more or less broke. It was only in the 1970s when manor architecture started to gain some attention again. After Estonia regained its independence, interest in the manor cemeteries has been higher than in Soviet times. 43 of them have been put under heritage protection, some of them have been restored either by the descendents of former landlords or by municipalities and village organisations. Nevertheless, the general state of most of the manor cemeteries still remains miserable and the burial sites of the former landlords are in ruins. A short table provides an overview of the manor cemeteries in Estonia and their current condition.

Private cemeteries of landlords play an important part in Estonian history and their preservation as a historical and cultural value is very important. Many Baltic Germans buried in these private cemeteries have had a considerable influence on cultural history both in Estonia and worldwide. To acknowledge this and to keep alive the memories of these people by restoring and preserving their private cemeteries could be the task for Estonian cultural history.

Lisad

Lisa 1. 1. Ajaloolised pildid. Allikas Eesti Rahva Muuseumi koduleht (erm.ee).

Lisa 1.2. Pildid

Lisa 2. Kaart

Lisa 3. Muinsuskaitse alla võetud mõisakalmistud või neil leiduvad objektid

Lisa 4. Viited tabelile

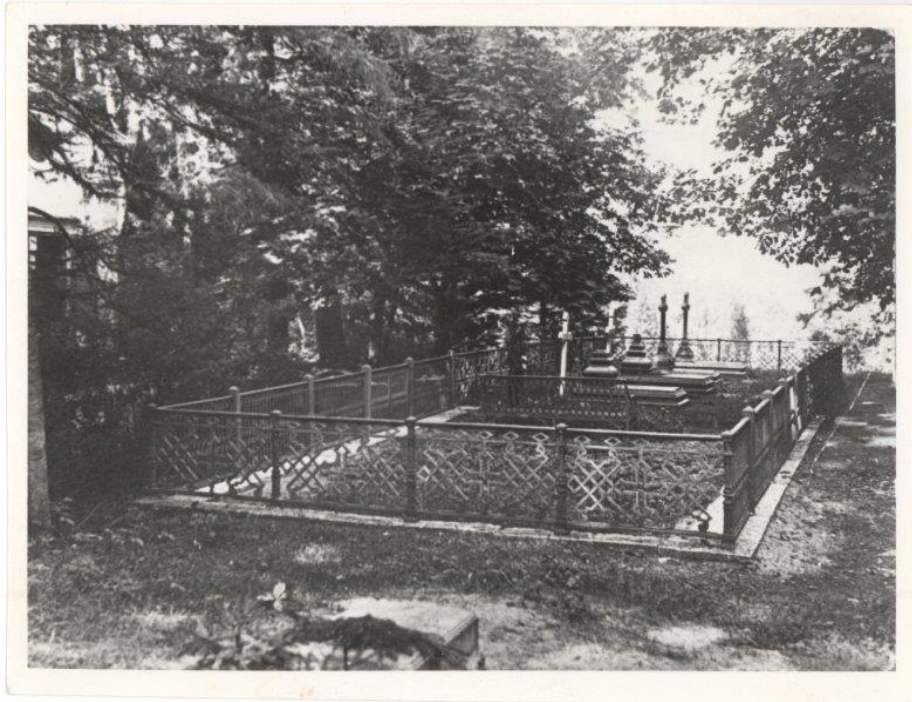
Lisa 1. 1. Ajaloolised pildid

Karksi mõisnike von Lievenite kabel 1912.

Heinrich Reinhold von Anrepi (1760–1807) mälestuseks 1844. aastal püstitatud mälestusmärk Kärstna mõisakalmistul.

Keila-Joa mõisakalmistu.

19. sajandi algusele iseloomuliku klassitsistlikus stiilis hauakabeli silmapaistev näide – Tarvastu.

Lisa 1.2. Pildid

Barclay de Tolly mausoleum Jõgevestel.

Neorenessans-stiilis Ahja mõisa kabel.

Von Pistohlkohrside perekonnakabel.

Roosaken ja perekonnavapp.

*Von Schillingute
kabel Kuksemal.*

*Von Rosenthalide
kabeli varemed
Velisel.*

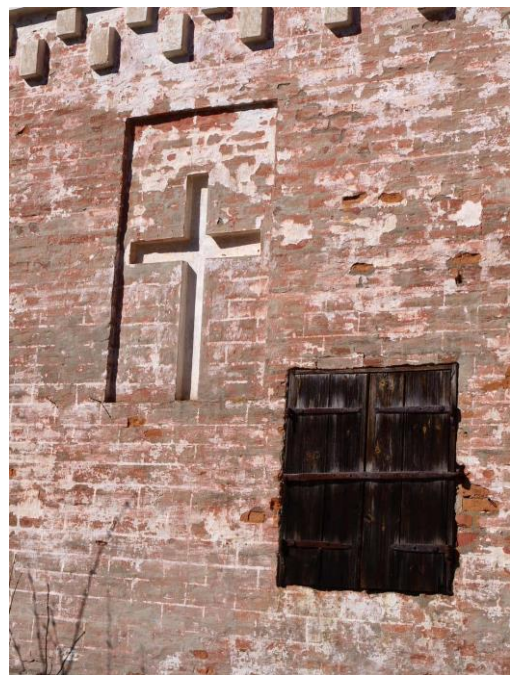
*Preilikivi, Kärde
mõisniku tütre,
vabaturma läinud
Margarethe
Victoria von
Stackelbergi haual.*

Matussaare kabelivaremete sisemus, Väimela.

Matussaare kabeli seinamaaling.

Mäksa kabel.

*Luunja mõisakalmistu
taastatud pargina.*

*Von Middendorffide
kalmistu Hellenurmes.*

*Von Keyserlingide
kalmistu Raikkülas.*

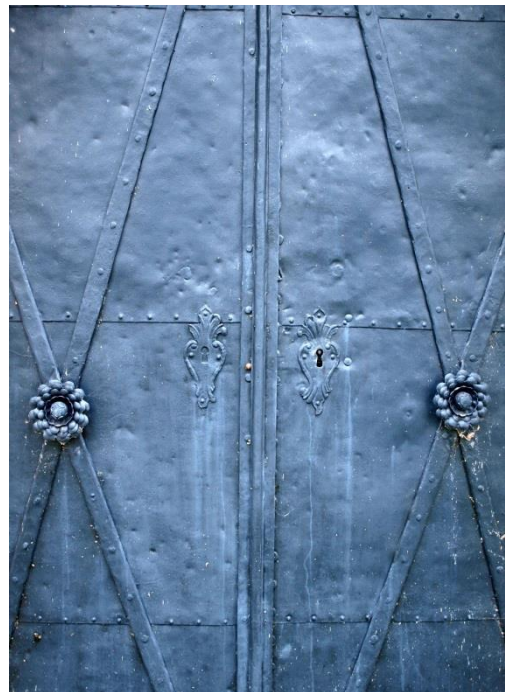

Von Wahlide kabel Pajusis.

Von Oettingenide kalmistu Kuremaal.

*Von Liphartide kabeli uks
Vastseliinas.*

Lisa 3. Muinsuskaitse alla võetud mõisakalmistud või neil leiduvad objektid

Reg. nr	Nimi	Omavalitsus	Aadress	Liik
16617	Audru mõisa kalmistu väravapostid	Audru vald	Audru alevik	ehitismälestis
23088	Barclay de Tolly mausoleum	Helme vald	Jõgeveste küla	ehitismälestis
5827	Kuremaa mõisa kalmistu ja kabel	Jõgeva vald	Kivijärve küla Laiuse metskond 13	ajaloomälestis, ehitismälestis
5833	Kurista mõisa kalmistu ja kabeli varemed	Jõgeva vald	Kurista küla Krossirada	ajaloomälestis
4242	Kodijärve mõisa kalmistu	Kambja vald	Kodijärve küla	ajaloomälestis
14487	Karksi kabel, 18.saj.	Karksi vald	Karksi-Nuia linn Kiriku I	ehitismälestis
23142	Karula mõisa kabel	Karula vald	Karula küla Jaanimäe	ehitismälestis
23143	Karula mõisa kabeliaia väravapostid	Karula vald	Karula küla Jaanimäe	ehitismälestis
14403	Keila-Joa mõisa kalmistu	Keila vald	Meremõisa küla Keila metskond 33	ajaloomälestis
9486	Keila-Joa mõisa matusekabel, 19. saj.	Keila vald	Meremõisa küla Keila metskond 33	ehitismälestis
4006	Aruküla mõisa kabel	Koeru vald	Aruküla küla Tollide kabel	ajaloomälestis, ehitismälestis
13893	Kukruse mõisa allee matusepaigaga, 19.saj.	Kohtla vald	Kabelimetsa küla Mõisa	ehitismälestis
41	Tollide perekonnakalmistu	Kohtla vald	Kabelimetsa küla Mõisa	ajaloomälestis
14408	Kose-Uuemõisa mõisa kalmistu	Kose vald	Kose-Uuemõisa alevik, mõisa park	ajaloomälestis
2799	Kose-Uuemõisa mõisa kabel, 19.saj.	Kose vald	Kose-Uuemõisa alevik	ehitismälestis
13967	Mäetaguse kabel, 19.saj.	Mäetaguse vald	Mäetaguse küla Mäe	ehitismälestis
4253	Mäksa mõisa kalmistu	Mäksa vald	Mäksa küla	ajaloomälestis
7219	Mäksa mõisa von Essenite hauakabel, 19.saj.	Mäksa vald	Mäksa küla	ehitismälestis
4146	Tumala mõisa kalmistu kabeli varemetega	Orissaare vald	Tumala küla Kopli	ajaloomälestis
4022	Purdi mõisa kalmistu ja kabel	Paide vald	Purdi küla Kabeli	ajaloomälestis, ehitismälestis
5837	Pajusi mõisa kalmistu ja Wahlide kabel	Pajusi vald	Pisisaare küla	ajaloomälestis, ehitismälestis

23159	Hellenurme mõisa kabel	Palupera vald	Hellenurme küla Mõisa kalmistu	ehitismälestis
4475	Hellenurme mõisa kalmistu	Palupera vald	Hellenurme küla Mõisa kalmistu	ajaloomälestis
24047	Võisiku mõisa Bockide perekonnakalmistu piirdemüür	Põltsamaa vald	Võisiku küla	ehitismälestis
5858	Võisiku mõisa kalmistu ja kabel	Põltsamaa vald	Võisiku küla, Võisiku küla, Allikmäe	ajaloomälestis, ehitismälestis
5853	Põltsamaa kalmistu	Põltsamaa linn	Põltsamaa kalmistu	Põltsamaa kalmistu
8396	Raikküla mõisa kalmistu	Raikküla vald	Raikküla küla Hauametsa	ajaloomälestis
15122	Esna mõisa kabel	Roosna-Alliku vald	Kodasema küla	ehitismälestis
4025	Roosna-Alliku mõisa kalmistu ja kabel	Roosna-Alliku vald	Roosna-Alliku alevik	ajaloomälestis, ehitismälestis
4278	Rõngu mõisa kalmistu	Rõngu vald	Rõngu alevik, nn. Krahvimägi	ajaloomälestis
28757	Voltveti mõisa kalmistu	Saarde vald	Tihemetsa metskond 29	ajaloomälestis
15814	Rägavere mõisa kabel	Sõmeru vald	Rägavere küla Mõisa	ehitismälestis
16818	Uulu mõisa Stael von Holsteinide hauakamber	Tahkuranna vald	Uulu küla Uulu kirik	ehitismälestis
1193	Koch'ide kabeli varemed ja perekonnakalmistu	Tallinna linn	Pirita linnaosa Rummu tee 3d	ajaloomälestis, ehitismälestis
1185	Nikolai von Glehni perekonnakalmistu	Tallinna linn	Nõmme linnaosa Lossi tn 13a	ajaloomälestis
24649	Sakraalehitise varemed piirdeaiaga	Tallinna linn	Pirita linnaosa Kõrkja tee 24	ehitismälestis
4284	Saadjärve mõisa kalmistu	Tartu vald	Salu küla	ajaloomälestis
4285	Vedu mõisa kalmistu	Tartu vald	Vedu küla Vara metskond 27	ajaloomälestis
19884	Skulptuur "Anrepi lõvi", 19.saj. I pool (pronks, maakivi)	Tarvastu vald	Kannuküla küla Kabelimäe	kunstimälestis
14680	Kärstna mõisa kabeli varemed, 19.saj.	Tarvastu vald	Kannuküla küla Kabelimäe	ehitismälestis
14674	Tarvastu mõisa kabel, 1825.a.	Tarvastu vald	Tarvastu küla	ehitismälestis
28745	Taali mõisa kalmistu	Tori vald	Taali küla Linnu	ajaloomälestis

5737	Urvaste mõisa kalmistu	Urvaste vald	Ruhingu küla Antsu-Liisi	ajaloomälestis
28754	Illuste mõisa kalmistu	Varbla vald	Paatsalu küla Varbla metskond	ajaloomälestis
14135	Vastseliina mõisa kabel, 18/19 saj.	Vastseliina vald	Külaoru küla Kirikla	ehitismälestis
8406	Vana-Vigala mõisa kalmistu	Vigala vald	Vana-Vigala küla Mõisapargi	ajaloomälestis
15389	Vana-Vigala mõisa kalmistu kabel	Vigala vald	Vana-Vigala küla Mõisapargi	ajaloomälestis
15388	Vana-Vigala mõisa kalmistu piirdemüür	Vigala vald	Vana-Vigala küla Mõisapargi	ehitismälestis
8387	Velise mõisa kalmistu ja kabel	Vigala vald	Päärdu küla Velise metskond 31	ajaloomälestis
4296	Kurista mõisa kalmistu	Võnnu vald	Kurista küla Ado	ajaloomälestis
14163	Väimela mõisa Matussaare kabel, 19 saj. II pool	Võru vald	Väimela alevik Matussaare	ehitismälestis
28753	Vändra mõisa kalmistu	Vändra vald (alev)	Vana tn, Vändra alev (2)	ajaloomälestis

Lisa 4. Viited tabelile

1. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 1193 Koch'ide kabeli varemed ja perekonnakalmistu.*
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=1193> (02.05.2013)
2. **Kressa**, Jaanika. Ungern-Sternbergid – Fellini viimane parunipere teenimatult unustatud. – *Kultuur ja Elu* 3/2012. http://kultuur.elu.ee/ke509_Ungern-Sternberg.htm (29.04.2013)
3. **Maardu** mõisa kodulehekül. *Tutvustus.*
<http://www.maardumois.ee/index.php?id=tutvustus> (02.05.2013)
4. **ERA** (Eesti Rahvaluule Arhiiv), II 224, 55/9 (2) < Tallinn < Kose khk, Paunküla m Valdeko Ploompuu < isalt, 54 a, endine Maardu kooli juhataja (1939).
5. **Laane**, Karl. *Tallinna kalmistud.* Tallinn, Maalehe Raamat, 2002, lk 69.
6. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 24649 Sakraalehitise varemed piirdeaiaga.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=24649> (02.05.2013)
7. **Praust**, Valdo. *Harjumaa mõisad.* Tallinn, Tänapäev, 2005, lk 59.
8. **Eesti** mõisaportaal. *Ingliste mõis.* <http://www.mois.ee/harju/ingliste.shtml> (02.05.2013)
9. Ingliste mõisa kodulehekül. www.ingliste.ee (27.04.2013)
10. **Keskkonnaameti** kodulehekül. *Keila-Joa mõisa park.*
<http://www.keskkonnaamet.ee/keskkonnakaitse/looduskaitse-3/pargid/pargid-2/mp14/> (02.05.2013)
11. **Keila-Joa** mõisa ajalugu. http://www.tescada.eu/uploads/media/Keila-Joa_mois_ajalugu_01.pdf (29.04.2013)
12. **Maasalu**, Kristjan; **Kaur**, Andre. Keila-Joa, kaunis park veemängu ja rippsildadega. – *Eesti Mets* 4/2011.
http://www.loodusajakiri.ee/eesti_mets/artikkel1220_1200.html (02.05.2013)
13. **Keila-Joa** mõisa kodulehekül. *Ajalugu.* <http://www.schlossfall.com/schloss-fall/ajalugu/> (02.05.2013)

14. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 14403 Keila-Joa mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14403> (02.05.2013)
15. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 9486 Keila-Joa mõisa matusekabel,* 19. saj. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=9486> (02.05.2013)
16. **Praust, Valdo.** *Harjumaa mõisad.* Tallinn, Tänapäev, 2005, lk 123.
17. **Laane, Karl.** *Tallinna kalmistud.* Tallinn, Maalehe Raamat, 2002, lk 73.
18. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 1185 Nikolai v. Glehni perekonnakalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=1185> (02.05.2013)
19. **Kalmus, Kertu.** Von Glehni rahula Nõmmel sai tagasi marmorristi. – *Eesti Päevaleht* 25.05.2008. <http://www.epl.ee/news/kultuur/von-glehni-rahula-nommel-sai-tagasi-marmorristi.d?id=51130797> (02.05.2013)
20. **Hienuurm, Aivar.** Glehni rahulas taasavatakse marmorrist. - *Nõmme Sõnumid* 16.05.2008. <http://m.tallinn.ee/est/g5965s40006> (02.05.2013)
21. **Praust, Valdo.** *Harjumaa mõisad.* Tallinn, Tänapäev, 2005, lk 99.
22. **Maiste, Juhan.** *Eestimaa mõisad = Manorial architecture in Estonia = Gutsarchitektur in Estland.* Tallinn, Kunst, 1996.
23. **Eesti** mõisaportaal. *Uuemõisa ehk Kose-Uuemõisa mõis.* Viimati külastatud <http://www.mois.ee/harju/uemoisa.shtml> (02.05.2013)
24. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 14408 Kose-Uuemõisa mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14408> (02.05.2013)
25. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 2799 Kose-Uuemõisa mõisa kabel, 19.saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=2799> (02.05.2013)
26. **Praust, Valdo.** *Harjumaa mõisad.* Tallinn, Tänapäev, 2005, lk 67
27. **Kallion, Alma.** Järvakandi, Lipa ja Raikküla 1920.-30.-ndatel aastatel. Valdo Kallioni mälestused. Käsikiri leitav aadressilt <http://kuusemets.planet.ee/> (02.05.2013). Lk 40.

28. **Pae**, Taavi; **Schilling**, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 33.
29. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 8396 Raikküla mõisa kalmistu*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=8396> (02.05.2013)
30. **Kallion**, Alma. Järvakandi, Lipa ja Raikküla 1920.-30.-ndatel aastatel. Valdo Kallioni mälestused. Käsikiri leitav aadressilt <http://kuusemets.planet.ee/> (02.05.2013). Lk 43
31. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Raka mõisnike surnuaed*. <http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-1188251468> (02.05.2013)
32. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4025 Roosna-Alliku mõisa kalmistu ja kabel*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4025> (03.05.2013)
33. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Kabelimägi*. <http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=371842329> (03.05.2013)
34. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4006 Aruküla mõisa kabel*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4006> (03.05.2013)
35. **Eesti** mõisaportaal. *Aruküla mõis*. <http://www.mois.ee/jarva/arukyla.shtml> (03.05.2013)
36. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Toodamägi*. <http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-1928842249> (03.05.2013)
37. **Pae**, Taavi; **Schilling**, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. — *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 34.
38. **Winkler**, Friedrich 1999. Aruanne Eestimaa Aiandusseltsi instruktori tegevusest. *Akadeemilise metsaseltsi toimetised X. Töid Eesti metsanduse ajaloost II*. Tartu, lk 107.
39. **Sander**, Heldur. Esna mõis ja park. — *Eesti Loodus* 2009/3. http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel2728_2720.html (03.05.2013)
40. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 15122 Esna mõisa kabel*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15122> (03.05.2013)

41. **Eesti** mõisaportaal. *Kirna mõis*. <http://www.mois.ee/jarva/kirna.shtml> (03.05.2013)
42. **Eesti** mõisaportaal. *Lokuta mõis*. <http://www.mois.ee/jarva/lokuta.shtml>
(03.05.2013)
43. **Pae**, Taavi; **Schilling**, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. –
Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften, nr 178, 2003, lk 34.
44. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised*. 4022 Purdi mõisa kalmistu ja
kabel. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4022>
(03.05.2013)
45. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised*. 8387 Velise mõisa kalmistu ja
kabel. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=8387>
(04.05.2013)
46. **Eesti** mõisaportaal. *Velise mõis*. <http://www.mois.ee/laane/velise.shtml> (04.05.2013)
47. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised*. 15389 Vana-Vigala mõisa
kalmistu <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15389>
(04.05.2013)
48. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised*. 15388 Vana-Vigala mõisa
kalmistu piirdemüür.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15388> (04.05.2013)
49. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised*. 8406 Vana-Vigala mõisa
kalmistu. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=8406>
(04.05.2013)
50. **Vana – Vigala** Tehnika- ja Teeninduskooli turismiosakond. *Turismikorraldus*.
Matkarada. <http://www.hot.ee/v/vigalaturism/matka.html> (04.05.2013)
51. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised*. 28754 Illuste mõisa kalmistu.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=28754> (04.05.2013)
52. **Virtsu** kodulehekülg. *Ajalugu*. *Virtsu mõis*. <http://www.virtsu.ee/ajalugu/virtsu-mois.html> (04.05.2013)
53. **Eesti** mõisaportaal. *Vanamõisa mõis*. <http://www.mois.ee/laane/vanamoisa.shtml>
(04.05.2013)
54. **Keskkonnainfo** kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Budbergide surnuaed*
(*Hauametsa*). <http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-612403183> (04.05.2013)

55. **Pae**, Taavi; **Schilling**, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. – *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 34.
56. **Kivi**, Janek; **Kusmin**, Triin; **Kärner**, Katrin jt. *Lääne-Virumaa pärandkultuurist*. Rakvere, Eesti Loodusfoto, 2010, lk 16.
57. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 15814 Rägavere mõisa kabel*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15814> (04.05.2013)
58. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 41 Tollide perekonnakalmistu*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=41> (04.05.2013)
59. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 13893 Kukruse mõisa allee matusepaigaga, 19.saj*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=13893> (04.05.2013)
60. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 13967 Mäetaguse kabel, 19.saj*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=13967> (04.05.2013)
61. **Eesti** mõisaportaali. *Udriku mõis*. <http://www.mois.ee/viru/udriku.shtml> (04.05.2013)
62. **Suuline** teade Taavi Paelt 17.01.2013.
63. **Keskkonnainfo** kodulehekül. *Pärandkultuuri objekt: Maa-alune matusepaik*. <http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=780395742> (09.05.2013)
64. **Lääne-Viru** maakonna kaitsealuste parkide ja puistute piirid. *Vabariigi Valitsuse määrus. Riigi Teataja*. <https://www.riigiteataja.ee/akt/124052011002> (04.05.2013)
65. **Rahupõld**, Harald. Neeruti – nii muistne ja nii tänapäevane rändaja rөөm. – *MTÜ Neeruti Seltsi kodulehekül*. <http://ab3fetu.nw.eenet.ee/?do=sisu&id=89> (04.05.2013)
66. **Post**, Ilse. *Ajalooline traditsioon Simuna kihelkonnast, Avanduse ja Salla vallast 1932.a. suvel*. Toimetanud Priit Lätti, Ell Vahtramäe. Radar, Tartu, 2004. <http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Simuna&id=6> (05.05.2013)
67. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 16617 Audru mõisa kalmistu väravapostid*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=16617> (04.05.2013)

68. **Keskkonnaameti** kodulehekülg. *Audru mõisa park*.
<http://www.keskkonnaamet.ee/keskkonnakaitse/looduskaitse-3/pargid/pargid-2/audru-moisa-park/> (04.05.2013)
69. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 28753 Vändra mõisa kalmistu*.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=28753> (04.05.2013)
70. **Vändra** alevi kodulehekülg. *Üldinfo. Ajalugu. Vändra mõisniku, Woldemar Adolph von Ditmar'i perekonna vapp*. <http://www.vandra.ee/index.php?p=64>
 (04.05.2013)
71. **Vallek**, Eevi. *Tahkuranna mõisast ajaloo-allikate valgusel. Ajaloovihik*.
 Tahkuranna, 2008, lk 43.
72. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 14487 Karksi kabel, 18.saj*.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14487> (04.05.2013)
73. **Hein**, Ants. *Viljandimaa mõisad*. Tallinn, Hattorpe, 1999, lk 30-31.
74. **Keskkonnainfo** kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Kaatsitee*.
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-1969759566> (04.05.2013)
75. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 16818 Uulu mõisa Stael von Holsteinide hauakamber*.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=16818> (04.05.2013)
76. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 28757 Voltveti mõisa kalmistu*.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=28757> (04.05.2013)
77. **Eesti** mõisaportaal. *Voltveti (Tihemetsa) mõis*.
<http://www.mois.ee/parnu/voltveti.shtml> (04.05.2013)
78. **Pärnumaa**: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetuse: A. Tammekann, J. Köpp, Edg. Kant. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1930.
79. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 28745 Taali mõisa kalmistu*.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=28745> (04.05.2013)
80. **Eesti** mõisaportaal. *Taali mõis*. www.mois.ee/parnu/taali.shtml (04.05.2013)
81. **Keskkonnainfo** kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Mõntu kabel*.
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-952131945> (04.05.2013)

82. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4146 Tumala mõisa kalmistu kabeli varemetega.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4146> (04.05.2013)
83. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 5827 Kuremaa mõisa kalmistu ja kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=5827> (04.05.2013)
84. **Sakk**, Ivar. *Eesti mõisad: reisijuht.* Tallinn, Sakk&Sakk, 2002, lk 201.
85. **Kohler**, Vilja. Luunja kuulsate parunite surnuaed saab viisaka ilme. – *Tartu Postimees* 18.10.2011. <http://www.tartupostimees.ee/601848/luunja-kuulsate-parunite-surnuaed-saab-viisaka-ilme/> (04.05.2013)
86. **Kohler**, Vilja. MTÜ Münnich korrastab Luunja mõisnike kalmistut. – *Tartu Postimees* 11.11.2008. V
http://tartu.postimees.ee/181108/tartu_postimees/uudised/344074.php (04.05.2013)
87. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4285 Vedu mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4285> (04.05.2013)
88. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4284 Saadjärve mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4284> (04.05.2013)
89. **Eesti** mõisaportaal. *Saadjärve mõis.* <http://www.mois.ee/tartu/saadjarve.shtml> (04.05.2013)
90. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4242 Kodijärve mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4242> (04.05.2013)
91. **Pae**, Taavi; **Schilling**, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. – *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 35.
92. **Keskkonnainfo** kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Väike-Konguta mõisnike matmiskoht.* <http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-1127559564> (04.05.2013)
93. **Sakk**, Ivar. *Eesti mõisad: reisijuht.* Tallinn, Sakk&Sakk, 2002, lk 199.

94. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Manteuffelite matmispaik.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-2001759565> (04.05.2013)
95. **Uemaa**, Evey. *Palupera piirkonna ajaloost.* Palupera, P-Rühm, 2010.
96. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4278 Rõngu mõisa kalmistu.*
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4278> (04.05.2013)
97. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Von Mannteuffeli haud.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=1463031925> (04.05.2013)
98. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 23159 Hellenurme mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23159>
(04.05.2013)
99. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4475 Hellenurme mõisa kalmistu.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4475>
(04.05.2013)
100. **Palupera** valla kodulehekülj. *Üldinfo. Ajalugu. Hellenurme mõisakompleks.*
<http://www.palupera.ee/content/view/66/8> (06.05.2013)
101. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 23159 Hellenurme mõisa kabel.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23159>
(09.05.2013)
102. **Hirvlaane**, Milvi. Kirjalik teade Ketlin Sirgele 01.05.2013.
103. **Eesti** mõisaportaali. *Ahja mõis.* <http://www.mois.ee/tartu/ahja.shtml> (04.05.2013)
104. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Kurista mõisnike surnuaed.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-233231942> (04.05.2013)
105. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 7219 Mäksa mõisa v.Essenite hauakabel, 19.saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=7219>
(04.05.2013)
106. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4253 Mäksa mõisa kalmistu.*
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4253> (04.05.2013)

107. **Pärsti** küla kodulehekül. *Mõis. Kabel.* <http://www.hot.ee/parsti/kabel.htm>
(04.05.2013)
108. **Sööt**, Olga. Pärsti mõisa ajaloost. *Sakala* 01.07.1995.
http://www.vmg.vil.ee/mann/sakala_1995-100.JPG (06.05.2013)
109. **Pilk**, Kaiti. Uusnas asub von zur Mühlenite kalmistu I. – *Viiratsi valla "Kuukiri"* 11/2008. http://www.vmg.vil.ee/mann/kuukiri_2008-11.JPG (04.05.2013)
110. **Pilk**, Kaiti. Uusnas asub von zur Mühlenite kalmistu II. – *Viiratsi valla "Kuukiri"* 1/2009. http://www.vmg.vil.ee/mann/kuukiri_2009-01.JPG (04.05.2013)
111. **Keskkonnainfo** kodulehekül. *Pärandkultuuri objekt: Mõisnike perekonnakalmistu Saardevälja kaasikus.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=1375631935> (04.05.2013)
112. **Keskkonnainfo** kodulehekül. *Pärandkultuuri objekt: Puiatu mõisnike matmispaik.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-283731936> (04.05.2013)
113. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 23088 Barclay de Tolly mausoleum.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23088>
(04.05.2013)
114. **Pae**, Taavi; **Schilling**, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. – *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 34.
115. **Parts**, Andres. *Barclay de Tolly mausoleum Jõgevastes.* Valga, Litero, 1999.
116. **Portaal** ehitusinfo.ee. *Avatakse Barclay de Tolly renoveeritud mausoleumikompleks.* Pressiteade 16.05.2008.
<http://ehitusinfo.ee/index.php?aid=5955> (04.05.2013)
117. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 14680 Kärstna mõisa kabeli varemed, 19.saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14680>
(04.05.2013)
118. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 19884 Skulptuur "Anrepi lõvi", 19.saj. I pool (pronks, maakivi).*
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=19884> (04.05.2013)
119. **Mulgimaa** Infoportaal. *Turism. Marsruudid. III Helme-Lõve-Kärstna-Loodi.*
<http://mulgimaa.eu/?sisu=tekst&mid=55&lang=est> (04.05.2013)

120. **Eesti** mõisaportaal. *Lõve mõis*. <http://www.mois.ee/vilj/love.shtml> (05.05.2013)
121. **Keskkonnainfo** kodulehekül. *Pärandkultuuri objekt: Lõve mõisnike perekonnakalmistu*. <http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=1255231918> (05.05.2013)
122. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 23233 Riidaja mõisa kabel*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23233> (05.05.2013)
123. **Mulgimaa** Infoportaal. *Turism. Marsruudid. III Helme-Lõve-Kärstna-Loodi*. <http://mulgimaa.eu/?sisu=tekst&mid=55&lang=est> (05.05.2013)
124. **Pae**, Taavi; **Schilling**, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. – *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 35.
125. **Taagepera** küla arendamise kava 2008 – 2013. 2008, lk 10.
126. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 5858 Võisiku mõisa kalmistu ja kabel*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=5858> (05.05.2013)
127. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 24047 Võisiku mõisa Bockide perekonnakalmistu piirdemüür*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=24047> (05.05.2013)
128. **Eesti** mõisaportaal. *Adavere mõis*. <http://www.mois.ee/vilj/adavere.shtml> (05.05.2013)
129. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 4296 Kurista mõisa kalmistu*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=4296> (05.05.2013)
130. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 5833 Kurista mõisa kalmistu ja kabeli varemed*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=5833> (05.05.2013)
131. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 5853 Põltsamaa kalmistu*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=5853> (05.05.2013)
132. **Kull**, Helle. *Kilde Põltsamaast ja tema lähiümbruse ajaloo*. Põltsamaa muuseumi kodulehekül. http://www.hot.ee/poltsamaamuuseum/helle_kull.html (05.05.2013)
133. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 5837 Pajusi mõisa kalmistu ja Wahlide kabel*. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=5837> (05.05.2013)

134. **Sander, Heldur; Helimets, Tiiu.** Õisu mõis ja park. - *Eesti Loodus* 2008/4.
http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel2336_2312.html (05.05.2013)
135. **Eesti** mõisaportaal. *Õisu mõis*. www.mois.ee/vilj/oisu.shtml (05.05.2013)
136. **Haav, Margus.** Omanikud päästavad rüüstatud kalmistut. - *Sakala* 04.06.2009.
<http://www.sakala.ajaleht.ee/127564/omanikud-paastavad-ruustatud-kalmistut/>
(05.05.2013)
137. **Keskkonnainfo** kodulehekülg. *Pärandkultuuri objekt: Siversite surnuaed*.
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=2018031936> (05.05.2013)
138. **Trumm, Riina.** Avati Meossaare kabel ja kabeliaed. – *Türi Rahvaleht*
29.10.2010. <http://eestielu.delfi.ee/eesti/jarvamaa/turi/elu/avati-meossaare-kabel-ja-kabeliaed.d?id=43896783> (05.05.2013)
139. **Infoportaal** kyllauudis.ee. *Meossaare kabeli müürid õnnistati sisse*.
21.10.2010. <http://www.kyllauudis.ee/2010/10/21/meossaare-kabeli-muurid-onnistati-sisse/>
(05.05.2013)
140. **Sakk, Ivar.** *Eesti mõisad: reisijuht*. Tallinn, Sakk&Sakk, 2002, lk 283.
141. **Hein, Ants.** *Viljandimaa mõisad*. Tallinn, Hattorpe, 1999, lk 68-69.
142. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 14674 Tarvastu mõisa kabel, 1825.a.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14674>
(05.05.2013)
143. **Laurson, Agaate.** *Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast. Kogutud 1927.a. suvel.* Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest. Tartu 2007. <http://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/urvaste/urvaste.html> (30.04.2013)
144. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 5737 Urvaste mõisa kalmistu.*
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=5737> (05.05.2013)
145. **Hainas, Kadri.** Mõniste mõisa parunessi marmorrist leitud. – *Võrumaa Teataja* 30.08.2012. <http://www.vorumaateataja.ee/index.php/ee/63-viimased-uudised/4726-moniste-moisa-parunessi-marmorrist-leitud> (30.04.2013)
146. **Pae, Taavi; Schilling, Helene.** Begräbnisplätze estländischer Güter. – *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 36.
147. **Infotahvel** Erastvere mõisakalmistul. Külastatud 20.04.2013.
148. **Hirvlaane, Milvi.** Kirjalik teade Ketlin Sirgele 01.05.2013.

149. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: von Pfeifferite kalmistu Kullamäel.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=-706859565> (05.05.2013)
150. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 23142 Karula mõisa kabel.*
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23142> (05.05.2013)
151. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 23143 Karula mõisa kabeliaia väravapostid.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23143>
 (05.05.2013)
152. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Ürglooduse objekt: Anumägi (Prigendimägi).*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?obj=yrg&id=-1353690665>
 (05.05.2013)
153. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 14135 Vastseliina mõisa kabel, 18/19 saj.* <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14135>
 (05.05.2013)
154. **Hirvlaane**, Milvi. Kirjalik teade Ketlin Sirgele 05.05.2013.
155. **Kultuurimälestiste** riiklik register. *Mälestised. 14163 Väimela mõisa Matussaare kabel, 19 saj. II pool.*
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=14163> (05.05.2013)
156. **Võrumaa**: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetus: J. Rumma, A. Tammekann, J. V. Veski. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
157. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Mõisnike surnuaed Tammemäel.* <http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=1207231944> (05.05.2013)
158. **Keskkonnainfo** kodulehekülj. *Pärandkultuuri objekt: Köstrimäe surnuaed.*
<http://loodus.keskkonnainfo.ee/WebEelis/infoleht.aspx?option=loadarticle&task=view&obj=parandobj&contid=508431922> (05.05.2013)
159. **Pae**, Taavi; **Schilling**, Helene. Begräbnisplätze estländischer Güter. – *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften*, nr 178, 2003, lk 36.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Ketlin Sirge (sünnikuupäev: 22.11.1985)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Eesti mõisakalmistud

mille juhendajad on Taavi Pae; Tarmo Kulmar,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 13.05.2013